

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА АРХЕОЛОГІЇ**

До захисту допустити:
Завідувач кафедри д.і.н., професор
Володимир РОМАНЦОВ
(підпис) (ПШБ завідувача кафедри)
« ____ » _____ 20__ р.

**«ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ НА УРОКАХ
ІСТОРІЇ ТА У ПОЗАКЛАСНІЙ РОБОТІ»**

Кваліфікаційна робота
здобувача вищої освіти
другого (магістерського) рівня
вищої освіти
освітньо-професійної програми
«Середня освіта. Історія»
Матвєєва Артура Григоровича

Науковий керівник
Забавін В'ячеслав Олегович,
к.і.н., доцент
кафедри історії та археології

Рецензент:
Ковальчук Тетяна Вікторівна,
к.і.н., доцент кафедри
природничо-наукових та
гуманітарних дисциплін
Азовського морського
інституту
Національного університету
«Одеська морська академія»

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою _____
Секретар ЕК _____
« ____ » _____ 2021 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ ТА У ПОЗАКЛАСНІЙ РОБОТІ.....	7
1.1. Історіографія питання.....	7
1.2. Джерельна база та методологія дослідження.....	14
Висновки до розділу 1.....	18
РОЗДІЛ II. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ ТА У ПОЗАКЛАСНІЙ РОБОТІ.....	19
2.1. Фактори, принципи та методи наповнення краєзнавчим змістом педагогічного процесу.....	19
2.2. Сучасне управління педагогічним процесом використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії та у позакласній роботі.....	23
Висновки до розділу 2.....	27
РОЗДІЛ III. ВИХОВНИЙ ВПЛИВ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ НА УЧНІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....	29
3.1. Аксіологічний потенціал краєзнавства.....	29
3.2. Цілісність педагогічного процесу у контексті використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії та у позакласній роботі.....	45
Висновки до розділу 3.....	63
ВИСНОВКИ.....	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	68
ДОДАТКИ.....	75

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Демократичні зміни, що відбуваються в усіх сферах українського суспільства, вплинули і на систему освіти. Однією з цілей системи освіти є створення умов для розвитку особистості дитини.

Кожна людина рано чи пізно відчує і сприйматиме себе частиною певної природної та соціальної цілісності: сім'ї, класу, закладу освіти, будинку, вулиці, міста (міста), області, країни. Це відчуття та розуміння, показники особистісного розвитку, допомагають визначитися і усвідомити себе у просторі та адаптуватися до навколишнього світу. Особистість відображає цілий світ у всій його повноті, оскільки вміщує його у собі та є його частиною одночасно, особистість ніби «вбудована» в національні та місцеві культури.

Вирішення освітньо-особистісного завдання неможливо досягти без вивчення Батьківщини, в якій росте і долучається до людської спільноти і культури особистість. При цьому найближче і найбільш зрозуміле соціальне і природне середовище – це той конкретний регіон, у якому народилася дитина. Усвідомлення свого регіону та його вдосконалення відбувається в результаті діяльності людини, яка називається «краєзнавством».

Велике значення краєзнавства полягає в соціальній (культурній), етнічній та екологічній самоідентифікації особистості. У зв'язку з цим знання власного округу – це передусім шлях дитини до себе як до людини. По-друге, – спільний шлях школярів і вчителів до розуміння цінності самосприйняття себе як жителів певної місцевості. По-третє, конкретне усвідомлення особливостей економічного, демографічного та культурного розвитку природи, людей і регіонів, та на їх основі розуміння історичних традицій місцевого життя. По-четверте, вміння розумно використовувати плоди людської культури. Люди здатні усвідомити, що накопичена духовна і матеріальна цінність не тільки бажана, але й може бути створена і примножена

працею Нового покоління.

У зв'язку з цим, **метою кваліфікаційної роботи** є комплексний, науковий аналіз використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії та у позакласній роботі.

Виходячи з поставленої мети і для найбільш повного розкриття теми, автором визначені наступні **завдання**:

1. виявити теоретико-методологічні засади використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії та у позакласній роботі;
2. висвітлити методичні засади використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії та у позакласній роботі;
3. проаналізувати виховний вплив краєзнавчого матеріалу на учнів закладів загальної середньої освіти.

Об'єктом дослідження є матеріали краєзнавства на уроках історії та у позакласній роботі.

Предмет дослідження становить використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії та у позакласній роботі.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють сучасний період та більшою мірою детерміновані наявними дослідженнями з історії краєзнавства. Оскільки краєзнавчий матеріал завжди становив певний інтерес для вчителя, то нижньою межею нашого дослідження вважаємо початок згадування про краєзнавство у педагогічних працях. Верхня межа – це сучасні методи та дослідження з обраної теми, відповідно – початок ХХІ століття.

Джерельна база. На різних етапах наукового пошуку було використано 75 літературних джерел, зокрема: матеріали іноземною мовою, теоретичні та дослідницькі статті, монографії, що містять результати краєзнавчого пошуку. Разом з тим педагогічна спрямованість дослідження вимагає суто педагогічних праць для доповнення історичних матеріалів методиками навчання історії із залученням краєзнавчого потенціалу, особливо регіонального потенціалу. Отже, використання різноманітних історичних матеріалів і джерел дозволило скласти більш повне уявлення про

використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії та у позакласній роботі.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на основі комплексу різноманітних документів у кваліфікаційній роботі виявлено систему місцевих традиційних цінностей для вирішення освітніх та виховних завдань закладів загальної середньої освіти; визначено та продемонстровано структуру освітньо-орієнтованої системної краєзнавчої діяльності соціально-просвітницького характеру, узагальнення пізнавальних результатів, місцевий культурний досвід, досягнення населенням цілей краєзнавства в навчальних програмах закладів загальної середньої освіти; узагальнення джерел історичних цінностей громад, які виступають як типи історичних цінностей громади - сім'ї, закладу освіти, міста (сіла), регіону, та їх інформаційний, культурний, дослідницький та практичний зміст.

Методологічна основа дослідження. До наукових методів, що мають особливе значення для нашого кваліфікаційного дослідження, належать порівняльні, генетичні, типологічні та кількісні методи обробки інформації. Застосування того чи іншого методу у проведенні дослідження місцевих знань вимагає творчого підходу, який враховує цілі, завдання та потреби часу. Свідоме застосування науково обґрунтованих методів у межах певної методології дає можливість краєзнавцям створити цілісну картину регіону. Для кваліфікаційного дослідження адекватними виявилися такі методологічні підходи у їх взаємозв'язку: аксіологічний, системний, діяльнісний.

Практична значимість кваліфікаційної роботи. Результати кваліфікаційного дослідження можуть бути використані у процесі викладання навчальних курсів у закладах вищої освіти з краєзнавства, матеріали дослідження поглиблюють знання із історії краєзнавства, методики викладання краєзнавства у закладах загальної середньої освіти та можуть слугувати опорним матеріалом для розробки курсу лекцій та методичних рекомендацій з дисциплін краєзнавчого спрямування. Окрім того, матеріали кваліфікаційного дослідження становлять практичний інтерес для педагогів

всіх рівнів освіти, вихователів та науковців.

Апробація результатів дослідження. Основні результати наукового дослідження відображені в публікаціях здобувача, виступах на наукових і науково-практичних конференціях.

Структура кваліфікаційної роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, 5 таблиць, списку джерел і літератури. Список використаних джерел та літератури нараховує 75 позицій.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ ТА У ПОЗАКЛАСНІЙ РОБОТІ

1.1. Історіографія питання

Витоки краєзнавства як педагогічного процесу сягають своїм корінням минулого української та зарубіжної історії. У своїх працях зарубіжні та вітчизняні педагоги (Н. Вессель, А. Дістервег, Є. Звягінцев, Я. Коменський, Н. Карамзін, М. Ломоносов, Н. Новіков, Г. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, Д. Семенов, К. Ушинський та інші) говорили про необхідність вивчати рідний край та результати використовувати в навчанні та вихованні підростаючого покоління.

Істотний внесок у вирішення проблеми шкільного краєзнавства в нашій країні зробили документи про школу. Так, у 1918 році школа була оголошена трудовою; обов'язкове вивчення навколишньої природи та життя рідного краю було закладено в «Положенні про єдину трудову школу УРСР» і в декларації «Основні принципи єдиної трудової школи» [17, с. 178]. Велику методологічну цінність розробки питань історичного краєзнавства мали роботи А. Пінкевича та С. Шацького. Визнання значення краєзнавства у шкільництві отримало своє вираження у шкільних програмах і підручниках. У 1932 року у Постанові ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми та режими у початковій та середній школі» вказувалося на необхідність введення елементів краєзнавства у зміст основних предметів школи [17, с. 183].

Піднесення шкільного краєзнавства, особливо у позашкільній роботі, намітилося після Великої Вітчизняної війни. В освітніх програмах 1951, 1954, 1957, 1960 рр., в «Законі про зв'язок школи з життям» (1958 р.) велика роль відводилася краєзнавству: визначено кількість годин на вивчення географії

своєї області, розширено екскурсійно-експедиційну роботу з вивчення рідного краю.

Досвід використання краєзнавчого матеріалу в навчальній та позакласній роботі, що накопичився окремими вчителями країни, став затребуваний масовою школою. Це підтверджує думку, що в процесі викладання навчальних предметів, в організації позакласної роботи краєзнавчий матеріал, по-перше, служить джерелом для формування наукових понять, по-друге, може використовуватися як приклади та ілюстрації для конкретизації та полегшення вивчення різних предметів, по-третє, вивчення рідного краю відкриває найбільші можливості для практичного застосування набутих знань, формує цінності особи виховуваного, які допомагають йому усвідомити себе повноправним громадянином своєї Батьківщини.

Нині практика шкільного краєзнавства переживає якісно новий етап свого розвитку. У той самий час теоретичний аналіз та узагальнення краєзнавчих процесів та його результатів відстають від потреб практики.

Є необхідність піддати ретельнішому аналізу ціннісну сутність краєзнавства. Категорія «цінність» належить до загальнонаукових.

Цінності розглядаються як продукт (явище) конкретних історичних умов життя; вони мають певне соціальне та культурне значення. Під «цінністю» розуміються предмети, явища чи його властивості, значимість, потребу яких усвідомлює людина, виявляючи позитивне ставлення.

У сучасному закладі освіти відбуваються процеси гуманізації, спричинені новою парадигмою освіти – особистісною. Визнання унікальності людини, індивіда, дитини призводить до уточнення раніше функціонуючої мети. Сьогодні у педагогіці досить широко представлено поняття «різносторонній» розвиток, яким ми користуємося. «Різностороннє – це такий розвиток, який охоплює різні сторони чогось, є, по суті, різноманітний, міждисциплінарний» [5, с. 23].

С. Шацький, досліджуючи такі проблеми, як створення сприятливих умов для природного вільного розвитку дитини, культивування її потреб,

різнобічну трудову діяльність як педагогічний засіб організації нормального дитинства, самоврядування у його природному саморозвитку та саморегуляції, попереджав про неможливість розвитку всіх здібностей дитини одразу. Повне вирішення проблеми розвитку «не передбачає перетворення кожного індивіда на якогось універсального генія, котрий займається всім потроху і нічим зокрема. Зовсім ні. Зрозуміло, кожен індивід неспроможний опанувати всієї нескінченної масою «приватних професій» – стати одночасно і політиком, і математиком, і хіміком, і скрипалем...» [54, с. 73].

Про своєрідний розвиток кожної дитини писав і В. Сухомлинський: «Майстерство і мистецтво виховання розвиненої особистості полягає в умінні педагога відкрити перед кожним, навіть перед найпересічнішим, найважчим в інтелектуальному розвитку вихованцем ті сфери розвитку його духу, де він може досягти вершини, проявити себе, заявити про своє «Я», черпати сили із джерела людської гідності, почуватися не обділеним, а духовно багатим» [48, с. 115]. Звідси також випливає, що і шляхи досягнення різнобічного розвитку різні. Ідея різнобічного розвитку не претендує на охоплення всіх можливих людських якостей та проявів, тим більше немає претензії і на їх гармонізацію. Вона підкреслює лише необхідність і можливість розвитку дитини не в якомусь одному напрямку, а за різними напрямками відповідно до природних передумов, соціально-виховних умов та відповідно до індивідуального потенціалу особистості. Звідси зрозуміло, що «різнобічність» розвитку дитини несе у собі не тільки якийсь загальний базис розвитку, а й орієнтир на конкретну індивідуальну та якісну зміну.

З цього приводу в науці ми бачимо певний матеріал – аспект краєзнавства. І. Бондаренко показує, що важливу роль у розвитку особи грає музейна краєзнавча робота [4, с. 24]. Н. Садкович розкриває питання ролі музею у вихованні особистості на традиціях народу [41]. О. Кашаба розробила систему застосування краєзнавчих матеріалів у навчанні, що сприяє формуванню пізнавальної та творчої діяльності школярів [18]. М. Соловей у своєму дослідженні розкрила місце краєзнавчої роботи серед інших факторів

морального виховання [45]. В. Прокопчук визначив можливість формування екологічної культури підлітка через туристично-краєзнавчу діяльність учнів [31]. М. Ходос у своєму дослідженні розкрив доцільні шляхи та форми використання різних засобів та методів (зустрічі, конкурси, свята, пізнавальні ігри) з вивчення краю для залучення дітей до національної культури, до традицій сімейного виховання [68]. О. Тімець доводить, що шкільна географічна освіта має унікальні можливості впливу на розвиток особистості школяра [55]. С. Шевченко розглянув питання шкільного краєзнавства з метою виховання патріотизму, громадянськості з використанням походів рідним краєм, місцями бойової і трудової слави [71].

Педагогіка вправі розглядати значення окремих, широких за змістом соціально-педагогічних процесів для різнобічного розвитку учнів. Ми ж у кваліфікаційному дослідженні, розглядаємо роль краєзнавства у різнобічному розвитку учнів, використовуючи ціннісний підхід.

Аналізом педагогічного процесу займався відомий вітчизняний педагог Б. Ліхачов. Він дав загальне, вихідне поняття педагогічного процесу: це «цілеспрямована, змістовно насичена і організаційно оформлена взаємодія педагогічної діяльності дорослих і дитини, що саморозвивається, при провідній і спрямовуючій ролі вихователя» [23, с. 3]. Тут виділено низку ознак педагогічного процесу:

- цілеспрямованість,
- змістовність,
- організованість,
- взаємодія у діяльностей двох суб'єктів,
- провідна роль педагога.

Відповідно до цього Б. Ліхачов визначає структуру педагогічного процесу:

- педагог – центральна фігура процесу;
- основним та головним компонентом педагогічного процесу, його об'єктом та суб'єктом є дитина;

- третім компонентом педагогічного процесу є його зміст;
- четвертим компонентом є його організаційно-управлінський комплекс, організаційний каркас, в рамках якого відбуваються всі педагогічні події та факти (форми та методи виховання та навчання);
- п'ятим компонентом є діагностика;
- шостим є ефективність педагогічного процесу;
- сьомим – зв'язок із суспільним та природним середовищем.

В працях інших вчених ми виявляємо додавання окремих якісних характеристик педагогічного процесу. Так, ємне визначення, у якому можна побачити ядро педагогічного процесу, дав великий вітчизняний дидакт М. Данилов: «Педагогічний процес – це внутрішньо пов'язана сукупність багатьох процесів, суть яких у тому, що соціальний досвід перетворюється на якості сформованої людини» [15, с. 35]. Важливим є те, що вчений звернув увагу на безліч приватних процесів, об'єднаних єдиним педагогічним процесом.

В. Сластенін наголошує на цілеспрямованості, результативності аналізованого процесу: педагогічний процес він називає «спеціально організованим, цілеспрямованим на вирішення розвиваючих та освітніх завдань» [24, с. 719]. З множинністю якісних характеристик педагогічного процесу пов'язана проблема цілісності.

Проблема цілісності педагогічного процесу почала розроблятися у минулому столітті, з певними перервами, що були обумовлені військовими діями та проблемами післявоєнної відбудови. Науковий інтерес до цього питання відновився в середині 70-х років минулого століття у зв'язку із практичними потребами школи та суспільства. У цьому плані можна назвати роботи, наприклад, А. Арсенєва, Ф. Корольова, Т. Ільїної. Проте проблема розглядалася переважно в аспекті єдності процесів навчання та виховання, де вітчизняною педагогічною наукою та школою було досягнуто видатні результатів. Навряд чи можна знайти хоча б одного відомого вітчизняного педагога, який не торкався б питань єдності навчання та виховання.

У 70-ті - 80-ті роки минулого століття розпочалися роботи з методології комплексного підходу до виховання, де єдність навчання та виховання розглядалася як один із аспектів його здійснення. Комплексний підхід зробив свій внесок у бачення цілісного педагогічного процесу, однак немає підстав вважати, що категорія «цілісність» стосовно педагогічного процесу отримала достатнє висвітлення.

В. Краєвський та І. Лернер називають цілісність поняттям філософського порядку, що позначає віддиференційованість об'єкта від середовища та його внутрішню єдність, а також сам об'єкт, що володіє такими властивостями [52]. Говорячи про цілісність навчально-виховного процесу, вони, по-перше, виділяють цей процес від інших, роблячи його об'єктом аналізу; по-друге, свідчать про наявність усередині об'єкта, тобто, у навчально-виховному процесі, частин, що становлять єдність, і насамперед – єдність навчання та виховання.

Існують різні підходи до розуміння цілісного педагогічного процесу (Ю. Бабанський, М. Данилов, В. Краєвський, Б. Ліхачов та інші). У той самий час автори сучасних концепції єдині у думці, що розкрити сутність педагогічного процесу та виявити умови набуття їм властивостей цілісності можна лише на основі методології системного підходу. Це означає, що системний підхід є більш загальним, порівняно з цілісним; що педагогічне явище «система» є родовим, а педагогічне явище «цілісність» - видовим по відношенню до «системи»; що не всяке системне педагогічне явище постає як цілісне, але кожне цілісне педагогічне явище є системним.

Звідси виникає необхідність виділити якісні (видові) особливості цілісного педагогічного процесу.

Вище ми бачили, що В. Краєвський та І. Лернер виділяють дві такі ознаки: віддиференційованість об'єкта від середовища та його внутрішню єдність [52, с. 181]. Остання якість означає, на наш погляд, насамперед, націленість складових компонентів єдиного процесу на той самий результат.

Проте важливо уточнити сутність «результату», що у педагогіці розуміється неоднозначно. Широке уявлення про цілісний педагогічний процес та його результати знаходимо у Ю. Бабанського. «Педагогічний процес – це цілісний навчально-виховний процес у єдності та взаємозв'язку виховання та навчання, що характеризується спільною діяльністю, співпрацею та співтворчістю його суб'єктів, що сприяє найбільш повному розвитку та самореалізації особистості вихованця. Процес, що реалізує цілі освіти та виховання в умовах педагогічних систем, в яких організовано взаємодіють вихователі та виховні (навчально-виховні, освітні, професійно-освітні) установи, дитячі об'єднання та організації» [24, с. 415].

М. Підласий вважає, що «цілісний педагогічний процес передбачає таку організацію життєдіяльності вихованців, яка відповідала б їхнім життєвим інтересам та потребам і надавала б збалансований вплив на всі сфери особистості: свідомість, почуття та волю» [24, с. 516].

Зауважимо, що можлива істотна різниця між «найповнішим розвитком і самореалізацією особистості» і «збалансованістю всіх сфер особистості» як результатів цілісного педагогічного процесу. Однак позитивним є те, що в проектуванні результатів цілісного педагогічного процесу у різних вчених, педагогів відображається та сама тенденція до широкого бачення результату: цілісний, різнобічний, повний, гармонійний, збалансований і т.п. розвиток учня [50, с. 17]. Слід наголосити на відносності вживаного терміна «цілісний» в результативному аспекті. Найважчий (і ідеалізований) шлях досягнення гармонійності розвитку особистості; найбільш реальний, доступний і прагматичний шлях – досягнення різнобічності у розвитку особистості. На відносність цілісності педагогічного процесу вказують і інші автори. Так, В. Краєвський стверджує, що «цілісність не завжди дана спочатку, і це стосується, зокрема, педагогічних об'єктів» [26, с. 19]. Г. Афанасьєв пише: «Цілісність не є властивістю, постійно властивою тому чи іншому процесу. На якомусь етапі розвитку предмета через ті чи інші причини властивість цілісності може виникнути, а на якомусь іншому етапі через інші причини

вона може зникнути, зруйнуватися» [3, с. 28]. Це свідчить про податливість цілісності із боку педагогічної організації справи.

Таким чином, прагнення широкого змістовного результату розвитку особистості (в ідеалі – прагнення цілісності) є третьою видовою якістю цілісного педагогічного процесу.

1.2. Джерельна база та методологія дослідження

Основними джерелами знань про краєзнавчий район є:

- інформація про місцеві особливості;
- картографічні джерела (музейний архів, державний архів)
- усні засоби (усна народна творчість: казки, легенди, уявлення, пісні, прислів'я тощо)
- джерела статистики;
- спостереження за об'єктами і процесами в природі;
- принти (підручники, довідники, енциклопедії, путівники, карти, журнали, газети тощо)
- пам'ятки історії та культури, пов'язані з історичними подіями місцевого життя, суспільного та національного розвитку, а також матеріальною та духовною діяльністю, що мають історичну, наукову, мистецьку та іншу культурну цінність.

Місцева бібліографічна література, як і загальні довідники, є важливим засобом збору інформації про документи, опубліковані в минулому та опубліковані в даний час [63, с. 75]. Її завданням є виявлення, документування, характеристика та популяризація місцевої фольклорної літератури.

Місцева література суттєво відрізняється за тематикою, за типом публікації, метою та повнотою відбору літератури, частотою публікації та тривалістю застосування. Крім загальних каталогів, у багатьох міських та обласних бібліотеках, а також майже у всіх обласних бібліотеках є спеціальні каталоги краєзнавчих знань.

При вивченні місцевих особливостей карти служать і як джерело інформації, і як засіб відображення результатів, отриманих іншими способами. Вчені, а також туристичні експерти можуть нанести на карту зібрані дані про особливості регіону, населення та економіку, висвітлюючи визначні місця народного мистецтва, ремесел та місцеві визначні пам'ятки. Таким чином, карти виступають своєрідним джерелом знань і є результатом вивчення місцевих особливостей.

Офіційним джерелом краєзнавства є Національний архів, який зберігає багатовікову архівну спадщину як величезний національний скарб. Краєзнавчі дослідження проводяться також на матеріалах місцевих архівів. Також слід звернутися до архівів музеїв (державних, громадських, художніх, меморіальних, краєзнавчих) та бібліотек.

Як найдавніший засіб людського спілкування, мова зберігає велику кількість інформації про життя в різні епохи [19]. Канал передачі цієї інформації – усна народна творчість: казки, легенди, думи, пісні, прислів'я тощо. До усних джерел краєзнавчих матеріалів слід віднести бесіди, які зазвичай мають форму зустрічі з «цікавими людьми». Оскільки добрі речі трапляються щодня скрізь і робляться нашими сучасниками, розмови з ними мають велику цінність.

Спостереження є одним із важливих джерел краєзнавчих матеріалів. У краєзнавчій роботі з учнями спостереження за продуктами природної та суспільної діяльності організовують насамперед вчителі біології та географії.

Дослідження у галузі краєзнавства пропонує комплексний підхід до апріорних місцевих досліджень. Це пояснюється тим, що самі регіони (історико-географічні регіони) є територіальними утвореннями складного й універсального характеру, що поєднують компоненти різного походження. Для опису цього явища в науковій літературі використовуються різні терміни, наприклад «природничо-територіальний комплекс» та «соціально-територіальний комплекс» [35, с. 13]. Оскільки регіони є складними явищами, які функціонують у часі та просторі, вони дають підстави дослідникам

пропонувати системний підхід до їх аналізу, тобто розглядати такі складні системи. Зрозуміло, що багатогранність базового поняття (об'єкта дослідження) ускладнює структурування краєзнавчого знання як наукової галузі дослідження. Різні масштаби одиниць предметної області вимагають застосування відповідних методологій дослідження місцевих особливостей на різних рівнях, таких як низький (мікрорівень), середній (середній рівень) та високий (макрорівень) [44, с. 38]. Водночас таке бачення об'єктних сфер розширює можливості та посилює роль локальних матеріалів як складних наукових дисциплін, роблячи їх перспективним науковим напрямом.

Як галузь науки краєзнавство базується на тих же методологічних засадах, що й усі науки. Загальний стан наукового розвитку та багатство його теоретико-методологічного арсеналу дозволяють краєзнавцям максимально використовувати сучасні наукові підходи та методи. Тобто методологічною основою вивчення краєзнавства є науковий підхід і загальноприйняті принципи наукового знання про процеси розвитку природи і суспільства, такі як наука, історизм, комплексність і системність [61]. Виходячи з цих універсальних принципів наукового пізнання, локальні краєзнавчі особливості в сучасному контексті мають бути не тільки вдосконалені, а фактично суттєво перебудовані у власній теоретичній та методологічній основі.

У методології місцевої традиції зазвичай кажуть, що традиційні методи, такі як література, картографія, польове спостереження, анкетування, які використовуються для місцевих досліджень, притаманні місцевій традиції [36]. Безумовно, вони важливі і найчастіше застосовуються в краєзнавчих матеріалах, і є потреба вдосконалити їх застосування до місцевих краєзнавчих матеріалів, враховуючи досягнення в цій галузі та в суміжних дисциплінах.

Однак, у сучасному контексті нагальною є розробка методів дослідження середнього та макрорівня, оскільки наголошується на комплексному тлумаченні предметно-суб'єктної сфери місцевої традиції. І тут не обійтися, не використовуючи досягнення з інших сфер. На цих рівнях для розвитку теоретико-методологічної основи місцевого знання можуть бути

застосовані підходи, напрями, течії, теорії багатьох наук, насамперед географії та історії. Це, перш за все, визначає простір як головний вектор дослідження з часовим (просторовим) підходом (методологією), що поширюється на всю географію та історію, що традиційно використовується в географії. Це синергетичний, покроковий підхід.

Важливим у сучасних умовах є застосування екологічного підходу до вивчення регіонів тощо. Оскільки дослідження історії громади неминуче ґрунтуються на міждисциплінарному підході, місцева історія може спиратися на різноманітні методи, які використовуються в природничих та гуманітарних науках. До наукових методів, що мають особливе значення для краєзнавства, належать порівняльні, генетичні, типологічні та кількісні методи обробки інформації [42, с. 69]. Застосування того чи іншого методу у проведенні дослідження місцевих краєзнавчих матеріалів вимагає творчого підходу, який враховує цілі, завдання та потреби часу. Свідоме застосування науково обґрунтованих методів у межах певної методології дає можливість краєзнавцям створити цілісну картину регіону.

Узагальнення теоретичного та практичного досвіду краєзнавства, удосконалення науково-методичної бази, розвиток галузевих галузей – до цих завдань першочергово належить проект загальнодержавної програми, запропонований Федерацією краєзнавців України. У зв'язку з гострою потребою розробки до 2025 року теоретико-методологічної бази регіонального розвитку регіонів, необхідно ґрунтовно підготувати методичні роботи, методичні розробки та довідкові праці, які забезпечать краєзнавців сучасним методичним інструментарієм. А це, в свою чергу, піднесе науковий потенціал краєзнавчого знання, дасть йому можливість зайняти належне місце в тканині сучасних наукових дисциплін.

Висновки до розділу 1

Для кваліфікаційного дослідження адекватними виявилися такі методологічні підходи у їхньому взаємозв'язку: аксіологічний, системний, діяльнісний.

Вихідними поняттями дослідження є поняття «край» та «краєзнавство». У нашому дослідженні під «краєм» розуміється відносно обмежене та цілісне соціально-природне середовище (місцевість), що включає регіон, місто (поселення), заклади освіти та сім'ю в їх соціальній та природній єдності. Край пізнається та вдосконалюється внаслідок тієї людської діяльності, яка отримала назву краєзнавчої.

Метою краєзнавства у закладі загальної середньої освіти є виховання почуття поваги та відповідального ставлення до рідного краю. Краєзнавство у закладі освіти розглядається нами як виховно-орієнтована системна діяльність людини, що включає пізнання рідного краю, узагальнення результатів пізнання, представлення узагальнених матеріалів, поширення їх серед учнів, батьків, населення для впровадження нової інформації в культурний досвід краю та досягнення мети краєзнавства.

РОЗДІЛ II.

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ ТА У ПОЗАКЛАСНІЙ РОБОТІ

2.1. Фактори, принципи та методи наповнення краєзнавчим змістом педагогічного процесу

До організаційних факторів, що впливають на створення джерел краєзнавчого змісту та морально-психологічного настрою колективу закладу загальної середньої освіти на вивчення рідного краю, належать:

- створення шкільних краєзнавчих музеїв, краєзнавчих «куточків»; кімнат бойової та трудової слави;
- створення архітектурних пам'яток у районі закладу освіти;
- розгортання мережі краєзнавчих гуртків, клубів юних краєзнавців;
- залучення учнів до краєзнавчих гуртків центрів додаткової освіти, шкільні екскурсійні станції;
- створення з урахуванням закладу освіти (музею) наукового краєзнавчого суспільства учнів;
- організація співробітництва з державними музеями з метою проведення музейних уроків, екскурсій;
- створення об'єднання вчителів, що займаються краєзнавчою роботою;
- створення, у разі потреби, нових органів, запровадження нових суб'єктів управління з наступним розподілом функціональних обов'язків між управліннями щодо організації системи краєзнавчої роботи.

До особистих факторів, що надають значний вплив на створення адаптивного краєзнавчого середовища та атмосфери, відносяться готовність учня та готовність вчителя до краєзнавства. «Готовність» як психологічне явище включає інтерес до краєзнавчої роботи, поінформованість у сфері краєзнавства, наявний досвід пошукової (організаційно-пошукової) роботи

[22, с. 40]. Наприклад, інтерес дітей до вивчення історії війни зростає, про що говорять теми виступів наших школярів на краєзнавчих конференціях. У всіх класах, з першого до одинадцятого, хлопці пишуть твори на тему «Нагорода в моєму домі». Твори виходять різними – і за обсягом, і за змістом. У багатьох сім'ях шанують пам'ять рідних, що пройшли жерло війни, і учні знають про подвиги своїх дідів та прадідів дуже багато. Інші хлопці познайомилися з їхніми бойовими нагородами вперше. Проте, важливість цих знань для подальшого життя важко переоцінити [51, с. 8]. Таким чином, ми відновлюємо втрачені або, на жаль, ще так і не налагоджені зв'язки поколінь, намагаємось створити базу для нарощування у школярів їхнього морального потенціалу. Легко помітити у рядках творів, наскільки небайдужі хлопці до сприйняття бойового та трудового минулого попередніх поколінь, як пишаються вони славними справами представників своєї сім'ї. Це означає, що школа рухається у правильному напрямку, виховуючи у своїх учнів якості справжніх патріотів та громадян своєї країни.

Якщо розглядати твори дітей в єдиному цілому, можна побачити, як на прикладі одного тільки закладу освіти перед нами розгортається широкомасштабна історична картина, що вбирає всі основні моменти історії, пов'язані з війнами на території краю.

Кожен клас на навчальний рік отримував пошукове завдання, виконуючи яке необхідно було записувати спогади очевидців подій, від яких отримували велику кількість фотографій, зошитів, щоденників воєнних років; з'явилися адреси багатьох випускників школи. Кожен у класі міг вибрати завдання за інтересом [40, с. 17]. Ця робота продовжується і в даний час. Йде шефство не лише над випускниками старшого покоління, а й учителями, які пішли на заслужений відпочинок зі стін рідного закладу освіти.

Психологічній готовності учнів школи до краєзнавчої роботи сприяє пошукова робота зі збирання матеріалів про випускників шкіл Маріуполя. Оформляються Книга Пам'яті та Книга Слави. Зібрано матеріали про випускників та вчителів, які мають високі урядові нагороди за мирну працю.

Зазначимо зміну готовності вчителів до краєзнавчої роботи. З часом позитивне ставлення вчителів до дослідницької краєзнавчої роботи стало виявлятися у створенні оригінальних розробок конспектів уроків на краєзнавчій тематиці, у проведенні позакласних та позашкільних краєзнавчих заходів [65, с. 13]. Усі вчителі набули навичок організації системної діяльності різних учасників освітнього процесу. Краєзнавча діяльність, організація педагогічного процесу на її основі дозволили виростити зрілий учительський колектив, визнаний як колектив, здатний до інноваційних процесів.

Вчитель багато в чому виступає організатором пошукової, дослідницької роботи учнів. Звідси зміст готовності вчителя закладу освіти до роботи з дітьми на основі краєзнавства становлять знання та досвід нормативно-правового, концептуального, інформаційного, дослідницького, діагностичного та методичного забезпечення.

До професійно-педагогічних факторів, що створюють адаптивне краєзнавче середовище та атмосферу, відносяться:

- усвідомлення педагогами виховних цінностей краєзнавства;
- включення до навчального плану комплексу навчальних дисциплін, що ведуть до наукового та всебічного вивчення краю;
- безперервне з року в рік та систематичне введення краєзнавчого змісту у педагогічний процес з поступовим його ускладненням; створення, збереження та розвиток краєзнавчих традицій закладу освіти;
- підтримка колективного та індивідуального краєзнавчого досвіду;
- використання досвіду краєзнавчої роботи інших освітніх установ міста та області.

До методичних факторів належать:

- підготовка (підбір, розстановка, навчання позакласної та позашкільної роботи) вчителів до проведення краєзнавчої діяльності;
- обмін краєзнавчим досвідом окремих вчителів;
- навчання вчителів технологіям індивідуальної краєзнавчої діяльності;
- організація навчання музейного активу учнів;

- навчання управлінським умінням нових суб'єктів управління краєзнавчим рухом (у класі, закладі освіти, місті, районі);
- створення методичних посібників для вчителів різних навчальних предметів;
- розробка нових варіантів поурочних, тематичних планів, дидактичних та виховних матеріалів, оригінальних розробок уроків та позакласних занять із краєзнавчим змістом.

Науково-методичні фактори забезпечують введення учнів та вчителів у діяльність дослідницького характеру, що значно збагачує адаптивне краєзнавче середовище та відповідну атмосферу [14, с. 32]. До таких факторів у нашому досвіді віднесено: створення наукового товариства школярів; залучення викладачів ЗВО, наукових співробітників музеїв Маріуполя для керівництва дослідницькими роботами учнів.

До факторів ресурсного забезпечення відносяться:

- створення архіву музею закладу освіти;
- систематизація, з метою освітнього процесу, накопичуваного краєзнавчого матеріалу;
- відбір та облік необхідного закладу освіти краєзнавчого матеріалу у закладах культури, додаткової освіти та ін;
- накопичення краєзнавчої літератури у бібліотеці закладу освіти;
- залучення позабюджетних коштів для дослідницької краєзнавчої роботи, оплати творчих відряджень педагогів.

Перелічені вище фактори – це актуальні фактори, що нині організуються, створення загальної умови наповнення педагогічного процесу краєзнавчим змістом. Від них відрізняються базові чинники. Якщо вони є, то ними посилюється спеціально формується адаптивне краєзнавче середовище та атмосфера. Під «базовими чинниками» розуміємо явища, об'єктивно сформовані на початок процесу свідомого цілеспрямованого формування краєзнавчого середовища проживання [58, с. 22].

Дослідження виявило загальну умову успішного наповнення цілісного педагогічного процесу краєзнавчим змістом: наявність адаптивного краєзнавчого середовища. Ця умова цілеспрямовано створюється під впливом актуальних (нині організованих) факторів та посилюється наявністю базових (що передують цілеспрямованому формуванню адаптивного краєзнавчого середовища) факторів.

2.2. Сучасне управління педагогічним процесом використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії та у позакласній роботі

Залежно від цього, як розподілені повноваження приймати рішення, розрізняють централізовані і децентралізовані структури управління. Централізація – це концентрація прав прийняття рішень. Децентралізація – це передача (делегування) відповідальності за ухвалення низки рішень. Істотний вплив на організаційну структуру закладу освіти та механізми управління надає те, якою мірою педагогічний процес орієнтований на індивідуалізацію, варіативність, інтегрованість освіти.

Структура управління залежить від характеру освітньої системи, розмірів і типу закладу освіти, та й від реалізованого методичного підходу до управління. При авторитарному управлінні має місце його лінійний принцип. При демократичному управлінні є децентралізовані структури, у яких влада зосереджується як у верхівці ієрархічної піраміди, так й делегується на нижні рівні управління, до колегіальних органів, до складу яких входять вчителі і учні [27]. До початку 90-х років ХХ століття питання децентралізації внутрішньошкільного управління та залучення до управління вчителів та учнів практично не мало місця, оскільки заклад освіти був функціонуючою освітньою установою, діяльність та ресурси якого жорстко регламентувалися та розподілялися зверху. Після ухвалення закону «Про освіту» значно розширилися права закладів освіти у здійсненні функції планування,

організації, керівництва та контролю за процесами життєдіяльності закладу [60]. Умовно можна виділити три рівні участі вчителів та учнів в управлінні справами закладу загальної середньої освіти: співучасть, активна участь та партнерство, які становлять між собою своєрідну ієрархію.

На рівні співучасті співробітники закладу освіти та учні залишаються все ще пасивними. Основною формою взаємодії адміністрації з ними є обмін інформацією, консультації з метою отримання поради щодо прийнятого рішення.

Другий рівень характеризується глибшою включеністю суб'єктів шкільного життя у процеси управління. Основними формами взаємодії адміністрації з ними є колегіальні способи розробки та ухвалення рішення. На рівні партнерства взаємодія керівника з учасниками педагогічного процесу закладу освіти ґрунтується на рівноправній участі. Усі значимі колективу питання вирішуються колегіально, з участю вчителів і учнів.

Зміни, що стосуються насичення краєзнавчим матеріалом змісту та організації освітнього процесу, без істотної перебудови традиційної системи управління практично неможливі, так як класичний, традиційний підхід до управління ґрунтується на уявленні, згідно з яким результат управлінського впливу є однозначним, лінійним і передбачуваним наслідком прикладених зусиль адміністраторів. Усе це відповідає схемі: «управлінський вплив – бажаний результат» [67, с. 25]. Але такий підхід слабо враховує потреби учасників педагогічного процесу до самореалізації, оскільки діяльність з примусу перестає бути джерелом розвитку особистості. Ми виходили з того, що внутрішньошкільне управління було адекватне відповідний часовим змінам.

Умовно можна виділити три шари управління: нижній, середній та верхній.

На нижньому шарі управління найбільшу активність виявляють учні через такі управлінські підструктури, як рада музею та наукове товариство учнів. Рада музею разом із педагогом, відповідальним за роботу музею, планує

роботу на рік, розподіляє завдання для учнів різних класів, залучаючи учнів до пошукової роботи. Педагог надає консультативну допомогу дітям, проводить навчальні заняття, показує, як треба виконати те чи інше завдання, подорожує з учнями по краю, входить до складу археологічних експедицій [9, с. 181]. Рада наукового товариства учнів та педагог, відповідальний за роботу школярів, що є науковим консультантом, керує підбором краєзнавчих завдань до різних тем досліджень. Учні отримують консультації наукових керівників.

На середньому шарі управління важлива роль відводиться вчителям та психологам через такі підструктури, як об'єднання вчителів-новаторів та психологічна служба. Діяльність об'єднання вчителів-новаторів спрямована на моделювання та проектування процесу насичення конкретних навчальних предметів, системи позакласних та позашкільних занять краєзнавчим змістом. Ця творча група вчителів, взаємодіючи з іншими педагогами закладу освіти, поширює на них свій вплив. Під час підготовки уроків із краєзнавчим матеріалом вчителі залучають учнів, їхніх батьків [28, с. 11]. Така спільна робота зближує дітей та педагогів, у дітей з'являється особиста відповідальність за виконання завдань. Психологічну службу складають психологи закладу освіти. Вона здійснює психологічну діагностику стану дослідної роботи.

На верхньому шарі головними суб'єктами управління є педагоги та адміністрація закладу освіти – через науково-дослідну раду на чолі з директором закладу освіти. Науково-дослідна рада здійснює загальне управління педагогічним процесом щодо краєзнавчого змісту. Діяльність науково-дослідної ради спрямована на аналіз ходу дослідної роботи, її координацію, поточну діагностику, узагальнення етапних результатів дослідження, пропаганду кращого досвіду дослідницької роботи в галузі краєзнавства, консультування вчителів з проблем інноваційної діяльності, професійного самовдосконалення, обговорення та рецензування різних матеріалів, підготовлених у процесі, систематизацію матеріалів досліджень та ін. [69, с. 59].

Вищим органом організації дослідницької роботи учнів є конференція, яка обирає раду наукового товариства учнів на чолі із президентом. До складу ради входять: учні первинних дослідницьких груп, учні дослідницьких гуртків, наукові керівники, заступник директора з виховної роботи, директор музею закладу освіти, бібліотекар, працівник архіву музею.

Наукове суспільство учнів – це добровільне об'єднання школярів, які прагнуть удосконалювати свій досвід у певній галузі науки, мистецтва, розширювати науковий світогляд, набувати вміння та навички у творчій, дослідницькій діяльності під керівництвом вчителів та інших фахівців [12, с. 64]. Членами наукового товариства можуть бути школярі, які добровільно виявили бажання працювати в ньому.

Методичне об'єднання вчителів – новаторів – це добровільне об'єднання педагогів, які прагнуть здійснити інноваційні перетворення у закладі загальної середньої освіти. Організація психологічної служби у закладі загальної середньої освіти дозволяє повернути краєзнавчу роботу, як складову частину освітнього процесу, до людини та наситити зміст освіти проблемами людини, організувати процес освіти не як сукупність заходів, а як цілісну систему життєдіяльності вчителів та учнів, здійснити підтримку індивідуальності та самобутності дитини, розвинути її суб'єктивні якості.

Таким чином, управління процесами створення адаптивного краєзнавчого середовища та насичення цілісного педагогічного процесу краєзнавчим змістом може бути охарактеризовано таким чином:

- загальна структура управління носить багатоаспектний характер, захоплюючи у свою орбіту багатьох суб'єктів управління та маючи мережу підструктур;
- поєднує централізацію та децентралізацію;
- будується переважно за принципом «знизу нагору» для максимального розкріпачення управлінської ініціативи учнів та вчителів;
- у ньому переважають рівні «активної участі» та «партнерства»;

- така організаційна структура управління, її стиль та принципи побудови адекватні сутності краєзнавчої роботи у закладі освіти, в якому задіяні не окремі особи, а маса вчителів та учнів; вона адекватна вирішуваній проблемі створення у закладі освіти адаптивного краєзнавчого середовища та атмосфери та наповнення цілісного педагогічного процесу краєзнавчим змістом.

Створена у закладі освіти адекватна вирішуваній проблемі організаційна структура управління дозволяє забезпечити:

- участь педагогів та учнів у співуправлінні зі створення у закладі освіти адаптивного краєзнавчого середовища та атмосфери та насичення цілісного педагогічного процесу краєзнавчим змістом;
- включення до управлінського процесу та досвідченої роботи широкого кола педагогів та дітей;
- орієнтацію управління формування здібностей до самоврядування всіх учасників активної краєзнавчої роботи;
- прогностичність управління, передбачення результатів дій.

Висновки до розділу 2

У практичному плані важливо забезпечити наповнення цілісного педагогічного процесу краєзнавчим змістом. І тому у дослідженні обґрунтовувалися умови, чинники, принципи, процедури, зміст, організаційна структура управління, які забезпечують таке наповнення. Спільною умовою успішного насичення цілісного педагогічного процесу краєзнавчим змістом є створення адаптивного краєзнавчого середовища та атмосфери. Також середовище та атмосфера створюються під впливом актуальних та базових факторів. Виявлено сукупність принципів, що забезпечують наповнення цілісного педагогічного процесу краєзнавчим змістом, що містить у своєму складі як принципи, що впливають із специфіки предмета дослідження, так і

необхідні для дослідження класичні, краєзнавчо інтерпретовані загальнопедагогічні засади. Обґрунтовано форми, методи, прийоми та засоби наповнення цілісного педагогічного процесу краєзнавчим змістом та реалізації такого процесу.

Управління аналізувалося і практично розглядалося як управління змодельованим процесом у закладі освіти: створення адаптивного краєзнавчого середовища та атмосфери, наповнення процесу краєзнавчим змістом та синтезом зі стандартами освіти. Проаналізовано таку організаційну структуру управління у закладі освіти, стиль і принципи якої адекватні призначенню краєзнавчої роботи, що охоплює багатьох суб'єктів освітнього процесу і включає в управлінський процес, максимально розкріпачуючи їх управлінську ініціативу.

РОЗДІЛ III

ВИХОВНЕ ВПЛИВ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ НА УЧНІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

3.1. Аксиологічний потенціал краєзнавства

Аналіз наукової літератури та досвіду краєзнавчої роботи дозволяє виділити цінності краєзнавства з позиції їх змісту, алсне того, що вони відображають. Ми виділяємо такі види змістовних краєзнавчих цінностей: інформаційні, культурологічні, дослідницькі, практичні.

Інформаційні цінності краєзнавства – це значущі для освітньо-виховних цілей знання, які отримає учень у процесі вивчення рідного краю. Інформаційні можливості краєзнавства практично необмежені, не випадково виділяються нові напрями краєзнавства у різних сферах пізнання: історичне, літературне, географічне, історико-церковне.

Так, географічне краєзнавство дає знання про геологічну будову, рельєф місцевості, корисні копалини, ландшафт, клімат, умови атмосферного зволоження, унікальні атмосферні та кліматичні явища; знання про моря, річки, озера, водосховища, болота, місця виходу на поверхню мінеральних джерел, а в гірських областях – про льодовики та великі сніжники; населення, його чисельність, міграцію, розселення по території; галузі промисловості, сільського господарства, транспорту, зв'язку, комунального господарства, торгівлі, громадського харчування та ін. [2, с. 208].

Історичне краєзнавство є джерелом знань з історії краю як у цілому, так і в різні його періоди: нові відомості про ті чи інші події, людей, причетних до них; кризові, політичні події краю; окремі історичні факти, події у минулі роки, у періоди воєнних років та у сучасній історії; події у військовому минулому краю, пов'язаному з боротьбою за незалежність, захистом Батьківщини у різні періоди історії; факти, відображені у пам'ятниках місцевої

історії далекого минулого; бойових традиціях українського народу, ратних подвигах земляків на полях битв, пам'яток воєнної історії; про життя та діяльність видатних особистостей краю; про етнографію краю (звичаї, заняття, спосіб життя людей у різні періоди історії), історії окремих населених пунктів, вулиць, будівель, заводів, пам'ятних місць [37].

Літературне краєзнавство дає знання про літературне життя рідного краю, поетів, письменників даної місцевості, письменників, що побували в даному краї, усній народній творчості, художніх творах письменників краю, творчості та біографії письменників, що народилися або жили в даній місцевості, літературних пам'ятниках краю.

Історико-церковне краєзнавство дозволяє набути знання з історії виникнення монастирів, храмів, життя святих, історії ікон, місцевих літописів, про легенди та перекази та ін.

Культурологічні цінності краєзнавства – це значущі для освітньо-виховних цілей елементи культурного досвіду, народної культури, пізнавані і досліджувані у процесі краєзнавчої роботи.

До культурологічних цінностей краєзнавства відноситься, наприклад, творча спадщина художників, артистів, архітекторів, музикантів, народних умільців свого краю, традиції народної культури, акції зі збереження пам'яток культури, охорони навколишнього середовища [56, с. 102].

Дослідницькі цінності краєзнавства – це значний у розвитку особистості дослідницький досвід (оволодіння методами, вміннями, навичками дослідницької діяльності), який реалізується у краєзнавчій роботі.

Так, дослідницькими цінностями географічного краєзнавства є:

- спостереження за погодою, зміною клімату за сезонами, напрямом та силою вітру, місцями проживання птахів;
- обробка спостережень та фіксування їх у графіках, діаграмах;
- складання параметрів різних географічних об'єктів;
- вивчення зміни соціального складу населення, його щільності на даній території, аналіз цих даних та прогноз демографічної ситуації;

- вивчення розподілу населення по галузях народного господарства, розвитку підприємств, виробничого зв'язку, техніко-економічних показників;
- аналіз цих даних та прогноз екологічної обстановки;
- вивчення рослин, занесених до Червоної книги;
- участь у створенні ботанічних садів;
- складання щоденників спостереження;
- обробка записів, складання звітів, доповідей;
- оформлення експонатів для виставки та краєзнавчого музею;
- знайомство з науковою та краєзнавчою літературою та багато іншого.

Дослідницькі можливості історичного краєзнавства дозволяють учням набути наступних умінь:

- вести пошук матеріалів з історії рідного краю, встановлювати імена невідомих героїв війни та трудівників тилу;
- вести запис бесід та спогадів жителів, старожилів, які пам'ятають багато різних переказів і зберігають у пам'яті все, що стосується життя та походження навколишніх сіл;
- вивчати історію заснування міста, його дореволюційного побуту;
- вести збір матеріалів про героїзм українських солдатів у першій світовій війні, про нову економічну політику в краї, про політичних засланих у краї;
- фіксувати дані пошуку та первинно обробляти знайдений матеріал; брати участь в археологічних експедиціях та вивчати стародавні селища, стоянки, кургани;
- вивчати здобуте археологами, вести спостереження розкопок і надавати посильну допомогу спеціалістам;
- опановувати вміння працювати в архівах, у наукових історичних суспільствах;
- брати участь у створенні краєзнавчих та історичних музеїв;

- організувати зустрічі із краєзнавцями, очевидцями різних історичних подій, сучасниками-героями мирної праці;
- опанувати методику написання рефератів, доповідей з історії рідного краю;
- працювати з першоджерелами, аналізувати їх, робити висновки;
- вести краєзнавчі літописи, готувати повідомлення;
- вивчати історію назв вулиць, подій, що відбувалися на цій вулиці, історію її забудови, перспективу розвитку та біографії цікавих людей, які жили на ній;
- складати план та програму вивчення історії будь-якого факту, події;
- складати списки загиблих, безвісти зниклих для книги Пам'яті та ін.

Дослідницькі можливості літературного краєзнавства дозволяють учням:

- набувати вмінь пошуку рідкісних книг краю, старовинних видань книг;
- вивчати літописи та грамоти X-XV століть та брати участь у літературно-краєзнавчих конкурсах;
- узагальнювати та систематизувати літературні факти, записувати усні перекази;
- порівнювати минуле із сучасним виглядом письменницьких місць;
- збирати біографічні відомості про письменників;
- узагальнювати відомості про усну народну творчість (сказання, биліни, прислів'я, казки, частівки, вірші місцевих поетів);
- вести листування з письменниками, людьми, які знали письменників, збираючи невідомий раніше матеріал;
- накопичувати досвід роботи у літературних, меморіальних музеях;
- вести пошук та запис усних поетичних творів;
- вести листування з Будинками-музеями місцевих письменників;
- писати ділові листи;
- літературно грамотно відповідати на запитання кореспондентів;
- працювати з картотекою;
- приймати та описувати зібраний матеріал;

- вести рукописні збірки, фотоальбоми, відгуки про екскурсію;
- вивчати літературну творчість земляків, загиблих у роки війни, організувати зустрічі з їхніми товаришами, родичами;
- знайомитися з місцевою усною поетичною творчістю.

Дослідницькі можливості історико-церковного краєзнавства дозволяють:

- вивчати місцеві церковні календарі;
- встановлювати місця поховання загиблих священиків;
- виявляти імена учасників Вітчизняних війн – служителів культури;
- набувати вмінь пошуку пам'ятних місць (святий камінь, святе озеро, гора, дерево, джерело, колодязь) тощо.

Практичні цінності краєзнавства – це значущий для виховання та розвитку особистості практичний досвід, конкретні практичні вміння, які реалізуються у процесі краєзнавчої діяльності [64].

Практичні можливості краєзнавства дозволяють школярам опановувати вміння:

- традиційних трудових обов'язків у сім'ї;
- ігри на старовинних музичних інструментах;
- виготовлення страв національної кухні;
- вишивки, ткацтва, різьблення, мереживоплетіння;
- національного стилю спілкування;
- керівника краєзнавчого гуртка;
- лектора-пропагандиста;
- екскурсовода;
- громадського виступу;
- фото-, відеокореспонденти.

З вищенаведеного аналізу видно, що ціннісно-змістовна складова краєзнавства велика.

Наш досвід краєзнавчої роботи дозволяє проаналізувати цінності краєзнавства як з позиції змісту, а й з позиції його співвіднесеності з різними

сферами соціального середовища [8, с. 213]. Тут ми торкаємося родового поняття «край», під яким розуміємо відносно обмежене та цілісне соціально-природне середовище (місцевість), що включає регіон (область), місто (поселення), заклад освіти, сім'ю в їх соціальній та природній єдності [33, с. 185]. Для дослідницьких цілей ми вибираємо такі сфери соціального середовища, як сім'я, заклад освіти, місто (поселення), регіон.

Ціннісно-соціальний підхід до аналізу краєзнавства дозволяє визначити краєзнавчі цінності сім'ї, закладу освіти, міста (поселення), регіону. Під краєзнавчими цінностями сім'ї, закладу освіти, міста (поселення), регіону ми розуміємо ті цінності, джерелом яких є відповідно сім'я (рідні, сімейний уклад, традиції), заклад освіти (її історія, традиції, долі випускників), місто (його історія, економіка, культура, традиції), регіон (його історія, економіка, культура, своєрідність) [75, с. 44]. Цінності краєзнавства кожної з виділених соціальних сфер аналізуються з позиції змістовних цінностей – інформаційних, культурологічних, дослідницьких, практичних.

Спектр інформаційних, культурологічних, дослідницьких, практичних цінностей, що є у досвіді та традиціях сім'ї, закладу освіти, міста (поселення), регіону назвемо (дещо умовно) сімейним краєзнавством, шкільним краєзнавством, міським (селищним) краєзнавством, регіональним краєзнавством.

1. *Сім'я як джерело краєзнавчих цінностей (сімейне краєзнавство).*

Сім'я є носієм інформаційних цінностей. Це знання:

- про історію сім'ї;
- про традиції сім'ї;
- про сімейні династії;
- про своїх батьків, їх дитинство, юність, місце їх народження та пам'ятні місця проживання;
- про професії своїх батьків та підприємства, де вони працюють (працювали);
- про важливість професії батьків;

- біографії свого роду;
- про предків - засновників роду;
- соціально-економічний статус роду;
- про те, як далекий предок став відомою в історії людиною та інше.

Сім'я як носій культурологічних цінностей включає:

- сімейні традиції;
- сімейний уклад;
- сімейні звичаї;
- сімейні реліквії;
- усталені норми сімейного побуту;
- побутову естетику;
- особисту гігієну;
- просту та здорову їжу;
- здорові потреби у сфері дозвілля;
- домашню бібліотеку;
- працю землі;
- спадщину сімейних умільців (гобелен, вишивка, берестоплетіння, мереживоплетіння, розпис по дереву, різьблення по дереву, карбування та ін.).

Сім'я як носій дослідних цінностей дозволяє:

- виявляти та складати родовід;
- відображати генеалогічне дерево;
- збирати спогади родичів, членів їхніх сімей, фотографії та документи, сімейні нагороди (медалі, ордени, грамоти, значки), газетні публікації про свою сім'ю та родичів;
- вивчати витoki походження сім'ї;
- виробляти вміння працювати із сімейними архівними документами (трудові книжки, комсомольські квитки, різні посвідчення, дипломи про закінчення навчальних закладів, щоденники, зошити та ін.);
- описувати предмети побуту (кухонне начиння та інше).

Сім'я як носій практичного життєвого досвіду дозволяє придбати досвід:

- розповіді про сім'ю, родовід;
- показу генеалогічного древа;
- трудових обов'язків у сім'ї;
- традиційної народної медицини;
- приготування страв національної кухні;
- сімейних умільців з мереживоплетіння, берестоплетіння, вишивки, різьблення;
- ігри на старовинних музичних інструментах.

2. Заклад освіти як джерело краєзнавчих цінностей (шкільне краєзнавство).

Заклад освіти – носій інформаційних цінностей. Це знання:

- про відомих людей - колишніх учнів закладу освіти;
- про історію закладу освіти, історію її будівель;
- про учнів, які навчалися у закладі освіти у різні роки;
- про вчителів, які працювали у цьому закладі освіти;
- про керівників закладу освіти у різні періоди його історії;
- про шляхи розвитку закладу освіти у різні історичні періоди;
- про напрямки роботи;
- про навчальні плани та програми;
- про долю випускників різних років випуску;
- про органи дитячого самоврядування та їхню роль в історичному розвитку закладу освіти;
- про батьківські комітети, опікунські ради закладу освіти;
- про заклад освіти у роки війни;
- про випускників закладу освіти – учасників різних воєн;
- про вчителів - учасників різних воєн;
- про музей закладу освіти;
- про пам'ятні знаки, встановлені у закладі освіти та ін.

Школа – носій культурологічних цінностей:

- традиції закладу освіти (День знань, фестиваль народної пісні, свята народного календаря, предметна олімпіада, День матері, уроки мужності, свято «За честь закладу освіти», зустрічі випускників різних поколінь, останній дзвінок, випускний вечір тощо);
- творча та естетична спадщина художників та поетів – випускників закладу освіти;
- музей історії закладу освіти;
- культура спілкування, що історично склалася у закладі освіти та ін.

Школа – носій дослідних цінностей, що дозволяє опанувати вміння:

- збирати спогади колишніх випускників, вчителів, директорів, заступників директорів, вивчати та обробляти цю інформацію та оформляти отримані матеріали;
- дослідити життя закладу освіти у різні історичні періоди за звітами закладу, газетними публікаціями, документами закладу, навчальними програмами, книгами про заклад освіти;
- збирати матеріали про випускників закладу освіти - учасників різних воєн;
- вести та систематизувати листування з колишніми випускниками, їхніми родичами;
- за результатами пошукової роботи брати участь у випуску літературних альманахів закладу освіти;
- опанувати пошукові вміння в процесі подорожей місцями бойової та трудової слави колишніх випускників;
- формувати вміння працювати зі архівними документами закладу освіти;
- накопичувати досвід участі у конференціях, роботи у науковому суспільстві закладу загальної середньої освіти.

Школа – носій практичних цінностей, що дозволяє набути вміння:

- спілкуватися з однолітками, учителями, батьками;
- керівника краєзнавчого гуртка закладу освіти;

- екскурсорода у шкільному музеї закладу освіти;
- фото-, відеокореспондента;
- лектора – пропагандиста.

3. *Місто (поселення) як джерело краєзнавчих цінностей (міське (селище) краєзнавство).*

Місто (поселення) є носієм багатьох інформаційних цінностей, наприклад, це знання:

- про історію виникнення міста (селища);
- про історію назви вулиць;
- про засновників міста (селища);
- про пам'ятники у місті;
- про виникнення та розвиток промисловості, транспорту, економіки, зв'язку, освіти, охорони здоров'я, культури;
- про національний склад населення;
- про видатних земляків, знатних людей міста, почесних громадян міста;
- про політичну структуру міста (селища);
- про ухвали місцевої адміністрації в історії міста (селища) тощо.

Місто (поселення) є носієм культурологічних цінностей, серед яких:

- зовнішнє оздоблення та культура міста (селища);
- традиційні культурні традиції: свята, фестивалі, Дні міста (селища), мистецькі виставки, виставки народних умільців;
- музеї, театри, спортивні комплекси міста;
- творча спадщина поетів, художників, письменників;
- громадський побут;
- бібліотеки міста;
- звичаї населення міста (селища).

Місто (поселення) є носієм дослідницьких цінностей, що дозволяє формувати свою сукупність умінь:

- вести літопис міста (селища);
- накопичувати спогади старожилів, оформляти та систематизувати ці

матеріали;

- вести бесіду з мешканцями міста (селища), учасниками важливих подій;
- вивчати історію та розвиток міста (селища), порівнювати, аналізувати плани соціально-економічного розвитку міста у різні історичні моменти, на основі аналізу прогнозувати розвиток міста (селища);
- вести міні-дослідження щодо походження назви вулиць міста (селища);
- вивчати місцеве провадження від початку виникнення до сьогодення;
- вести літопис трудових колективів;
- вивчати вплив природи, історії, економіки та культури міста на художню спадщину знаменитих земляків тощо;

Місто (поселення) є носієм практичних цінностей, що дозволяє набути вміння:

- екскурсовода у краєзнавчому музеї закладу освіти, що відображає історію міста (селища);
- інструктора з туризму та краєзнавства;
- лектора-пропагандиста;
- фото-, відеокореспондента;
- екскурсовода пам'ятними місцями міста (селища);
- спілкування з людьми різного віку та соціальної приналежності.

4. *Регіон як джерело краєзнавчих цінностей (регіональне краєзнавство).*

Рідний край у найбільш широкому його значенні є джерелом великого кола ціннісних знань, наприклад:

про стародавні поселення, розселення стародавніх племен на території краю;

- про розселення слов'ян у краї;
- про великих землепрохідців, мореплавців, дослідників, мандрівників;
- про довгожителів краю;
- про входження краю до давньоруської держави (до складу України);
- про сучасний розвиток господарства, промисловості, сільського господарства, транспорту;

- про природні багатства краю;
- про участь земляків у найважливіших історичних подіях краю;
- про край у роки різних військових дій;
- про людей, які зробили внесок у розвиток краю;
- про архітектурні, історичні пам'ятки.

Регіон – носій культурологічних цінностей. Це:

- традиційна культура краю (одяг, побут, звичаї, обряди, художня творчість, фольклор);
- творча спадщину вчених, місцевих письменників, поетів, художників, народних умільців, місцевих самодіяльних колективів;
- шедеври дерев'яної архітектури та інші пам'ятники мистецтва.

Регіон - носій дослідних цінностей, що дозволяє формувати вміння:

- вести пошук з історії парків, гаїв, посаджених предками;
- спостерігати за змінами погоди, сезонними явищами у краї;
- вивчати та складати літопис рідного краю;
- збирати та описувати усну народну творчість;
- вивчати та аналізувати народні обряди та промисли;
- збирати відомості про занедбані села краю та причини цього;
- виявляти та враховувати місця зростання корисних рослин, ягід, грибів, проживання різних тварин, залягання з корисними копалинами;
- вивчати місцеві водоймища, ліси, луки, визначати їхній стан, виявляти причини руйнування, встановлювати конкретні заходи з охорони;
- створювати місцеві «Червоні книги»;
- збирати спогади про місцевих жителів, які безвинно постраждали в роки репресій;
- вивчати музейні колекції;
- набувати досвіду туристичних походів та експедицій дослідницького характеру.

Регіон – носій практичних цінностей, що дозволяє придбати вміння:

- екскурсорода у краєзнавчому музеї закладу освіти, що відображає

- історію регіону;
- лектора-пропагандиста;
 - фото-, відеокореспондента;
 - журналіста;
 - спілкування з широким колом людей.

Систематизуємо представлений вище матеріал.

Аналіз цінностей краєзнавства з позицій їхнього змісту та співвіднесеності з різними сферами соціального середовища дозволяє визначити два типи цих цінностей: змістовні та соціальні [10, с. 51].

Усередині типів краєзнавчих цінностей виділяються їх види, що наведені у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Співвідношення типів та видів краєзнавчих цінностей

Типи краєзнавчих цінностей	Види краєзнавчих цінностей
1. Змістовні	Інформаційні Культурологічні Дослідницькі Практичні
2. Соціальні	Сімейні Шкільні (цінності закладу освіти) Міські (селищні) Регіональні

Зв'язок між соціальними і змістовними видами краєзнавчих цінностей у тому, що кожен вид соціальних цінностей розкривається через всю сукупність змістовних видів цінностей, що відображено у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Співвідношення між соціальними та змістовними краєзнавчими цінностями

Види соціальних краєзнавчих цінностей	Види змістовних краєзнавчих цінностей
1. Сімейні	Інформаційні Культурологічні Дослідницькі Практичні
2. Шкільні	Інформаційні Культурологічні Дослідницькі Практичні
3. Міські (селищні)	Інформаційні Культурологічні Дослідницькі Практичні
4. Регіональні	Інформаційні Культурологічні Дослідницькі Практичні

У кожному вигляді змістовних цінностей визначаються загальні змістовні цінності, які стосуються всіх видів соціальних краєзнавчих цінностей, що представлено у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Загальні змістовні цінності у різних видах соціальних цінностей.

Види змістовних краєзнавчих	Загальні змістовні цінності (приклади)
Інформаційні	- Знання про відомих людей краю. - Знання про пам'ятники та пам'ятні місця (літературні, історичні, військові, церковні).
Культурологічні	- Традиції народної культури. - Творча спадщина предків (художників, письменників, артистів, архітекторів, народних умільців, хліборобів).
Дослідницькі	- Пошукові вміння. - Вміння фіксувати, аналізувати та узагальнювати результати пошуку.
Практичні	- Вміння спілкування. - Вміння екскурсовода.

При цьому загальні змістовні цінності конкретизуються: визначаються конкретні змістовні цінності при описі сімейних, шкільних, міських (селищних) та регіональних цінностей.

Система краєзнавчих цінностей характеризується:

- наявністю її компонентів: типів та видів цінностей;
- їх взаємини;
- зв'язком із соціоприродним середовищем, як ширшою системою;
- системостворчими якостями, у ролі яких виступає цільова орієнтація на патріотичне виховання людини.

Типи краєзнавчих цінностей усередині єдиної системи виступають її підсистемами: а) підсистема змістовних краєзнавчих цінностей; б) підсистема

соціальних краєзнавчих цінностей [1, с. 162]. Зупинимося на іншому аспекті краєзнавства – на характері та структурі діяльності людини.

Метою краєзнавчої роботи в умовах закладу освіти є виховання любові та відповідального ставлення до рідного краю. У логіці цієї виховної мети у системі краєзнавчих цінностей відбивається певна та необхідна структура діяльності.

Кожна змістовна цінність краєзнавства детермінує один і той ж набір видів діяльності: пізнання рідного краю, узагальнення результатів такого пізнання, уявлення (у навчальному, виховному процесі, на виставці та ін.) узагальненого матеріалу та поширення нового культурного досвіду [62].

Інформаційна цінність викликає необхідність пізнання краю як початкового виду діяльності у системному ланцюжку дій (наприклад, учні дізнаються про засновників міста); потім потрібно узагальнити нову інформацію (наприклад, подати її у літописі міста); щоб пізнання краю не перетворювалося на самоціль, а підпорядковувалося його виховної мети, необхідно надати новий матеріал великому числу учнів у педагогічному процесі (на уроках, у позанавчальній роботі); щоб нова цінна узагальнена інформація перетворилася на елемент культурного досвіду населення краю, її потрібно поширювати, пропагувати серед широкого кола учнів та дорослого населення (у лекторській, екскурсійній, кореспондентській діяльності учнів) [39, с. 44].

Значимість краєзнавства у культурологічному плані зумовлює пізнання його культурологічної складової (наприклад, учні дізнаються традиції міста); потім нова інформація узагальнюється (учні дають їх опис: поява, історичний розвиток та сьогоденний стан); слідом за цим обов'язково здійснюються презентації нового матеріалу (наприклад, йде ознайомлення з традицією на класному виховному занятті); уявлення виявленої традиції перетворюється на її поширення, пропаганду через практичну підтримку учнями міської традиції.

Така ж структура діяльності проглядається щодо дослідницьких та практичних цінностей краєзнавства. Загальна структура змістовних цінностей

краєзнавства внутрішньо пов'язана і логічно вибудована: пізнання - узагальнення пізнаного - уявлення нового матеріалу - його поширення [66, с. 11]. Підкоряючись зазначеній вище виховній меті краєзнавства, вона створює систему діяльності. Отже, ми розглядаємо краєзнавство як виховно орієнтовану систему діяльності.

Мета краєзнавства та сукупність змістовних краєзнавчих цінностей детермінує структуру та систему краєзнавчої діяльності. З іншого боку, тільки у виховно орієнтованій системній краєзнавчій діяльності може бути виявлена вся сукупність змістовних краєзнавчих цінностей.

На основі низки методологічних підходів – аксіологічного, системного та діяльнісного, нами розкрито систему цінностей краєзнавства, що включає:

- її типи: змістовні та соціальні,
- види цінностей усередині типів (інформаційні, культурологічні, дослідницькі, практичні; сімейні, цінності закладу освіти, міські (селищні), регіональні);
- зв'язок між типами та видами цінностей.

Ця система цінностей зумовлює виховно орієнтовану систему краєзнавчої діяльності та сама у ній проявляється.

3.2. Цілісність педагогічного процесу у контексті використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії та у позакласній роботі

У своєму дослідженні ми розраховуємо на різнобічний розвиток учнів. Для досягнення цілісного педагогічного процесу як вищого рівня педагогічного процесу з властивими йому якостями (віддиференційованістю, єдністю компонентів, широким змістовним результатом розвитку особистості) необхідно, як мінімум, дві загальні умови: 1) єдність різних видів відносин, що виникають у педагогічному процесі: педагогів, педагогів зі школярами, школярів між собою, педагогічного колективу та батьків, педагогічного

колективу та громадськості; чим ширше коло єдиноспрямованих видів відносин, тим повніший вплив на особистість учня здійснюється; при цьому «єдність» розуміється у вищезазначеному сенсі: як спрямованість на одну й ту саму мету; 2) наявність осмисленої управлінської діяльності [38, с. 127].

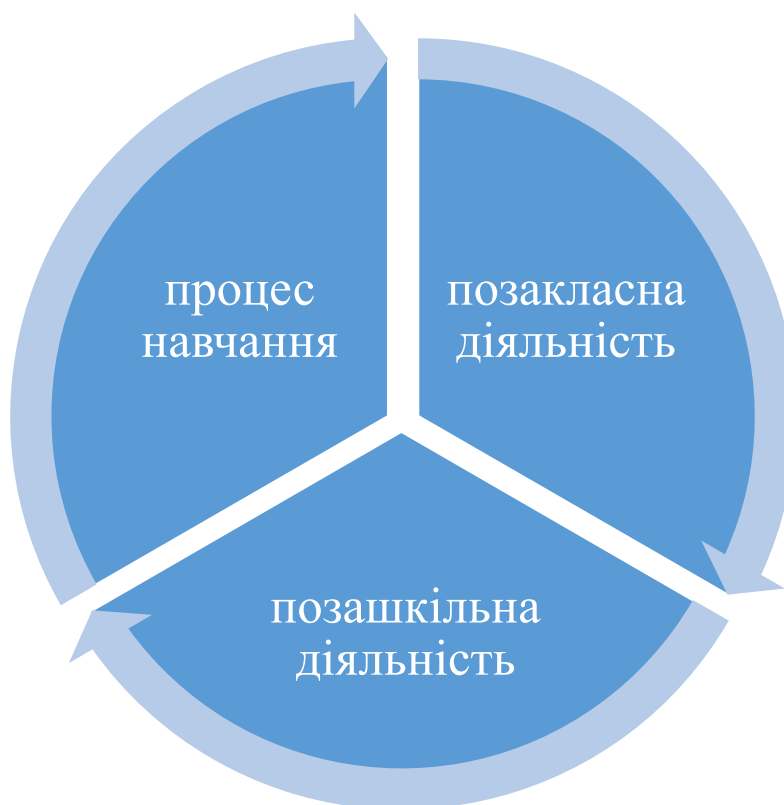
Наведені вище суттєві ознаки цілісного педагогічного процесу та умови його здійснення використовуються нами в подальшому для розробки моделі цілісного педагогічного процесу з опорою на краєзнавчий зміст.

Мета педагогічного процесу, що моделюється, — різнобічний розвиток учня.

У структурі цілісного педагогічного процесу ми виділяємо три його єдиноспрямовані процесуальні сторони: процес навчання, позакласну діяльність та позашкільну діяльність, що насичуються краєзнавчим змістом (рис.1).

Рис. 1

Схема структури цілісного педагогічного процесу

Для навчального процесу наявні діючі державні стандарти, синтезовані з краєзнавчим змістом. Під краєзнавчим змістом ми розуміємо узагальнений культурний досвід, здобутий у процесі краєзнавства: систему краєзнавчих цінностей, пов'язаний із нею інформаційний, культурологічний, дослідницький, практичний краєзнавчий досвід, види та форми діяльності краєзнавчого характеру [7, с. 135].

У моделі враховуємо взаємодії діяльностей багатьох суб'єктів (стосунків): педагогів, педагогів та учнів, учнів між собою, педагогічного колективу та батьків, педагогічного колективу та громадськості – всіх, хто вступає у сферу краєзнавства.

Управлінський компонент підпорядкований (крім вирішення загальних проблем закладу освіти) організації краєзнавчої роботи та насичення цілісного педагогічного процесу краєзнавчим змістом [70, с. 55]. Краєзнавчо орієнтований цілісний педагогічний процес органічно пов'язаний із сукупним соціальним та природним середовищем як джерелом краєзнавчого досвіду.

Компонентом педагогічного процесу, що моделюється, є також діагностика розвитку учнів з позиції змін, що відбуваються в різнобічному розвитку особистості під впливом її краєзнавчої діяльності. Результативний компонент модельованого процесу відбиває прагнення різнобічного розвитку учнів.

Наповнення (насичення) цілісного педагогічного процесу краєзнавчим змістом є внутрішньою сутністю та системоутворюючим фактором розроблюваної системної моделі цього процесу [53, с. 21].

Нижче подаємо результати аналізу місця та ролі краєзнавчих цінностей для кожного аспекту цілісного педагогічного процесу.

Інформаційні цінності, отримані у сім'ї, можуть бути реалізовані через базові навчальні предмети (читання, природознавство, музику, малювання, працю, українську мову, літературу, економіку, право); через предмети регіонального компонента навчального плану (народознавство, мова та культура спілкування); факультативи («Домашнє вогнище», «Земля рідна»,

«Світ старовинного дому») [29, с. 60]. Наприклад, факультативне заняття на тему «Про що може розповісти предмет старовини».

Інформаційні цінності шкільного краєзнавства реалізуються через навчальні предмети: читання, природознавство, праця, малювання, музика, українська мова, література, біологія, хімія, фізика, історія.

Інформаційні цінності міського (селищного) краєзнавства реалізуються через предмети: читання, українська мова, природознавство, малювання, праця, історія, біологія, географія, фізика, економіка, Я і світ, література.

Інформаційні цінності регіонального краєзнавства реалізуються через предмети: природознавство, читання, музика, малювання, праця, фізика, хімія, громадянство, географія.

Культурологічні цінності сім'ї можуть бути реалізовані через базові предмети (читання, музика, природознавство, малювання, література, праця, українська мова, історія); через предмети регіонального та шкільного компонентів навчального плану («Мова та культура спілкування», «Народознавство», «Етнографія») [11, с. 74].

Культурологічні цінності шкільного краєзнавства реалізуються через предмети: читання, природознавство, музика, історія, біологія, хімія, громадянство, праця, література.

Культурологічні цінності міського (селищного) краєзнавства реалізуються через предмети: читання, українська мова, природознавство, малювання, праця, історія, біологія, хімія, географія, фізика, економіка, громадянство, література.

Культурологічні цінності регіонального краєзнавства реалізуються через базові предмети (читання, природознавство, музика, малювання, історія, географія, біологія, хімія, обслуговуюча праця, громадянство), уроки позакласного читання, факультативний курс «Батьківщина» [21, с. 188].

Дослідницькі цінності сімейного краєзнавства можуть бути реалізовані через виконання практичних завдань за курсом народознавства, історії, літератури, громадянства, економіки. Наприклад, підготовка реферату,

повідомлення (із залученням батьків) про ту продукцію, що випускається ВАТ «Азовсталь», її обсяги та якість, застосування даної продукції в інших галузях промисловості.

Дослідницькі цінності шкільного краєзнавства реалізуються через практичні завдання з історії, фізики, хімії, літератури, біології, фізкультури [74]. Наприклад, через підбір матеріалу в архівах міста про винахідників, раціоналізаторів ВАТ «Азовсталь» - випускників школи.

Дослідницькі цінності міського (селищного) краєзнавства також можна реалізувати через виконання практичних, дослідницьких завдань із різних навчальних предметів. Наприклад, у взаємодії з відділом стратегічного розвитку мерії м. Маріуполя щодо планів соціального розвитку під час уроків географії. На уроках хімії можна розглянути стан екологічної обстановки у м. Маріуполі за матеріалами екскурсії на місцевий металургійний завод.

Дослідницькі цінності регіонального краєзнавства реалізуються через творчі роботи з усіх предметів шкільного курсу [43]. Наприклад, завдання вивчення історії розвитку сільського господарства, промисловості, народних ремесел у краї через самостійне знайомство з матеріалами місцевих бібліотек.

Практичні цінності сімейного краєзнавства можуть бути реалізовані через предмети (історія, географія, біологія, природознавство, малювання, музика, обслуговуюча та технічна праця); факультативні курси «Земля рідна», «Світ старовинного будинку».

Практичні цінності шкільного краєзнавства можна реалізувати через навчальні предмети: історію, географію, біологію, хімію, фізичне виховання, музику, малювання, літературу [16, с. 3].

Практичні цінності міського (селищного) краєзнавства можна реалізувати через навчальні предмети: історію, географію, літературу, біологію, хімію, фізику, фізичне виховання, працю, малювання. Наприклад, навчальний семінар «Маріуполь – історичний, промисловий, культурний» щодо проблем сучасного розвитку міста.

Практичні цінності регіонального краєзнавства можуть бути реалізовані через різні навчальні предмети. Наприклад, на уроці позакласного читання на тему «У житті завжди є місце подвигу» включається краєзнавчий матеріал про бойові подвиги колишніх учнів маріупольських шкіл.

Результати такого аналізу представимо також і з іншого аспекту цілісного педагогічного процесу, а саме: цінності краєзнавства у позакласній виховній роботі.

Інформаційні цінності сімейного краєзнавства можна реалізувати через такі форми позакласної роботи:

- екскурсії до виробництва, де працюють батьки учнів. Наприклад, екскурсії на металургійний завод, кондитерську фабрику, фабрику білизняного трикотажу та ін;
- спільні класні свята («День іменинника»);
- виставки малюнків, творів («Казки бабусиної скрині»), оповідань («Дитинство бабусь і дідусів»).

Інформаційні цінності шкільного краєзнавства реалізуються через:

- предметні гуртки, клуби з вивчення історії закладу освіти;
- зустрічі з учителями;
- зустрічі з колишніми випускниками, художниками, поетами, вченими, раціоналізаторами, які зробили внесок у розвиток міста та краю;
- Дні відкритих дверей для батьків, випускників;
- зустрічі поколінь випускників;
- зустрічі поколінь учителів;
- уроки Мужності;
- музейні уроки;
- дні здоров'я;
- лінійки біля пам'ятника закладу освіти;
- екскурсії у шкільний музей закладу освіти [32, с. 17].

Інформаційні цінності міського (селищного) краєзнавства реалізуються через:

- зустрічі із творчими людьми міста (селища);
- заняття у спортивних, музичних, художніх закладах освіти;
- екскурсії на підприємства міста (селища);
- екскурсії, прогулянки історичними місцями міста.

Інформаційні цінності регіонального краєзнавства можна реалізувати через:

- класні заняття;
- краєзнавчі ігри;
- екскурсії до місць історичних та архітектурних пам'яток краю;
- заочні подорожі містами краю.

Культурологічні цінності сімейного краєзнавства можуть бути реалізовані через такі форми: гуртки (берестоплетіння, вишивки, розпис по дереву, різьблення та ін.), клуби за інтересами, малі гуртки в сім'ях батьків, зустрічі з батьками на класному занятті, виставки сімейної творчості («Цьому я навчився у своїх батьків», «Чому навчила мене моя бабуся») [46, с. 5]. Наприклад, у гуртку вишивки учні пізнають секрети народної вишивки.

Культурологічні цінності шкільного краєзнавства реалізуються через:

- краєзнавчі конференції закладу освіти;
- об'єднання за інтересами при музеї закладу освіти;
- наукове товариство учнів.

Наприклад, проводиться шкільна етнографічна конференція за підсумками літньої пошукової експедиції.

Культурологічні цінності міського (селищного) краєзнавства реалізуються через:

- подорож історичними місцями міста (селища);
- екскурсії до краєзнавчих музеїв міста (селища);
- зустрічі із творчими людьми міста (селища).

Культурологічні цінності регіонального краєзнавства реалізуються через:

- класні заняття з вивчення природного, соціально-економічного, культурного, історичного розвитку краю;
- зустрічі з народними умільцями краю;
- заочна подорож містами краю;
- зустрічі з письменниками, художниками, вченими.

Дослідницькі цінності сімейного краєзнавства можуть бути реалізовані, наприклад, через:

- краєзнавчі ігри «Мій родовід», «Нагорода в моєму домі»;
- читання газетних публікацій про сім'ю учнів.

Дослідницькі цінності шкільного краєзнавства реалізуються через:

- турпоходи;
- пошукові експедиції;
- подорожі в мікрорайони міста.

Дослідницькі цінності міського (селищного) краєзнавства можуть бути реалізовані через:

- зустрічі із знатними людьми міста, учасниками різних воєн, учасниками військових конфліктів;
- екскурсії;
- роботу у архівах міста [13, с. 119].

Наприклад, робота у міському архіві зі збору матеріалів на тему «Історія будівництва металургійного комбінату» або на тему «Внесок городян — батьків учнів закладу освіти у будівництво та пуск металургійного заводу».

Дослідницькі цінності регіонального краєзнавства реалізується через:

- історико-краєзнавчі гуртки;
- слідопитування;
- археологічні експедиції.

Практичні цінності сімейного краєзнавства можуть бути реалізовані через такі форми позакласної роботи:

- музичні вечори;
- бесіди про сімейну творчість та ін.

Практичні цінності шкільного краєзнавства можуть бути реалізовані через такі форми позакласної роботи:

- свята народного календаря;
- спортивні, військово-спортивні свята;
- дні знань.

Наприклад, День знань може бути присвячений розповіді про найстаріший заклад освіти міста Маріуполь.

Практичні цінності міського (селищного) краєзнавства можуть бути реалізовані через такі форми позакласної роботи:

- виставки народних обдарувань;
- виставки юних художників;
- конкурси молодих музикантів;
- туристичні зльоти;
- конкурси екскурсоводів.

Практичні цінності регіонального краєзнавства можуть бути реалізовані через такі форми позакласної роботи:

- військово-спортивні ігри;
- науково-практичні конференції «Світ через культуру»;
- фестивалі української народної пісні;
- краєзнавчі конкурси.

Наприклад, провести конкурс творів «Людина в історії Донеччини. XX століття».

Окремо слід зупинитися ще на одному важливому компоненті цілісного педагогічного процесу – на цінностях краєзнавства у позашкільній виховній роботі [20].

Інформаційні цінності сімейного краєзнавства можуть бути реалізовані через такі форми позашкільної роботи:

- міський конкурс «Мій родовід»;
- свято у краєзнавчому музеї «Традиції металургійних династій»;
- міський, обласний конкурс творів учнів «Професія моїх батьків».

Наприклад, участь школярів у конкурсі творів до Дня міста «Пращури, про яких я хочу розповісти».

Інформаційні цінності шкільного краєзнавства реалізуються через:

- свята, що організуються Палацами творчості дітей та юнацтва;
- конкурси, що організуються Будинком сім'ї;
- зустрічі з випускниками закладу освіти різних років у різних містах країни.

Інформаційні цінності міського (селищного) краєзнавства реалізуються через:

- відвідування виставок «Економічний портрет нашого міста (селища)», «Народні умільці»;
- екскурсії на виробництво;
- участь у святі «День народження міста (селища)»;
- участь в акціях щодо покращення екологічної обстановки міста (селища);
- зустрічі із керівниками промислових підприємств.

Наприклад, зустріч старшокласників із головним інженером або директором з персоналу «Азовсталь» з питань працевлаштування.

Інформаційні цінності регіонального краєзнавства реалізуються через:

- обласні музичні конкурси;
- обласні фестивалі мистецтв;
- зустрічі із керівниками підприємств регіону;
- відвідування краєзнавчих музеїв регіону.

Культурологічні цінності сімейного краєзнавства можуть бути реалізовані через такі форми позашкільної роботи:

- дні сімейного відпочинку, що організуються Палацами творчості дітей та молоді;
- дні театру та кіно;
- свято у місті («Папа, мама, я – спортивна сім'я»), що організується спортивним закладом освіти;

- турпоходи, екскурсії, подорожі;
- Дні здоров'я [72, с. 194].

Наприклад, вихід усього закладу освіти за місто з метою відпрацювання туристичних навичок.

Культурологічні цінності шкільного краєзнавства реалізуються через:

- діяльність різноманітних клубів, що відбувається на базі Будинку сім'ї;
- літературну вітальню, що проводиться Палацом творчості дітей та молоді;
- пересувні виставки народних умільців міста, краю;
- свята поезії, які проводяться дитячою бібліотекою.

Наприклад, літературна зустріч учнів із поетом, що вийшов зі стін закладу освіти м. Маріуполя.

Культурологічні цінності міського (селищного) краєзнавства реалізуються через:

- участь у клубах за інтересами;
- заходи спортивних, мистецьких, музичних закладів освіти;
- відвідування міських виставок;
- відвідування місцевого театру, філармонії.

Культурологічні цінності регіонального краєзнавства реалізуються через:

- екскурсії краєм;
- фольклорні експедиції;
- науково-практичні конференції «Світ через культуру»;
- вахти Пам'яті;
- відвідування історико-архітектурних пам'яток.

Дослідницькі цінності сімейного краєзнавства можуть бути реалізовані через такі форми позашкільної виховної роботи:

- творчі наукові роботи з вивчення, відновлення свого родоводу;
- дослідження, наукові роботи про життя родичів у тому чи іншому місті (селищі).

Наприклад, дослідницька робота під час підготовки до видання книги «Нагорода в моєму домі».

Дослідницькі цінності шкільного краєзнавства реалізуються через:

- туристичні походи;
- пошукові експедиції за завданням музею закладу освіти;
- подорож мікрорайоном закладу освіти, знайомство з історичною частиною міста;
- міські наукові конференції.

Наприклад, участь школярів у міській науково-практичній конференції «Доля регіону у долях городян».

Дослідницькі цінності міського (селищного) краєзнавства реалізуються через:

- роботу в архіві міста, економічному відділі мерії, в органі самоврядування селища;
- роботу у архіві Музейного об'єднання;
- роботу з газетними публікаціями місцевих видань;
- зустрічі із довгожителами міста (селища).

Дослідницькі цінності регіонального краєзнавства реалізуються через:

- комплексні походи краєм;
- прогулянки до лісу, парків, до малих річок, водойм;
- роботу у науковому товаристві учнів Палацу творчості дітей та молоді;
- екскурсії на промислові підприємства;
- участь в археологічних експедиціях;
- роботу у краєзнавчих музеях;
- зустрічі із знаменитими людьми краю;
- наукові конференції, конкурси.

Наприклад, участь школярів у обласному конкурсі творів «Завтра моєї Батьківщини».

Практичні цінності сімейного краєзнавства можуть бути реалізовані через такі форми позашкільної роботи:

- вечори творчості, що організовуються Палацами творчості дітей та молоді;
- міський конкурс «А ну дівчата»;
- подорож на природу; прогулянки, походи;
- виставки прикладної творчості.

Наприклад, пошиття народного костюма для міських конкурсів «Друге життя упаковки», «Юні модельєри».

Практичні цінності шкільного краєзнавства можуть бути реалізовані через такі форми позашкільної роботи:

- екскурсії у мікрорайоні закладу освіти, які проводяться учнями музею закладу;
- благодійні акції. Наприклад, виготовлення виробів для благодійної акції «Подарунок дітям дитячого будинку»;
- змагання з прикладних видів спорту. Наприклад, участь закладу освіти у міських оборонно-спортивних іграх.

Практичні цінності міського (селищного) краєзнавства можуть бути реалізовані через такі форми позашкільної роботи:

- заняття у спортивних, музичних, художніх закладах освіти;
- вечори поезії, музики, які проводяться Будинком сім'ї;
- заняття у школі юного кореспондента;
- конкурси екскурсоводів, юних журналістів, які проводяться Палацом творчості дітей та молоді;
- конкурси юних обдарувань.

Наприклад, конкурс творчих робіт «Фарбами про життя та долю».

Практичні цінності регіонального краєзнавства можуть бути реалізовані через такі форми позашкільної роботи:

- обласні військово-спортивні ігри;
- обласні науково-практичні конференції;
- фестиваль народної творчості у регіоні.

Отже, бачимо, що одні й ті самі навчальні предмети, одні й ті самі форми позакласної і позашкільної виховної роботи насичуються різними аспектами краєзнавства. І навпаки, той самий вид краєзнавчих цінностей може знаходити своє використання в різних аспектах цілісного педагогічного процесу [30, с. 16]. Усі цінності краєзнавства грають роль у цілісному педагогічному процесі. У таблиці 3.1 відбито роль краєзнавчих цінностей у цілісному педагогічному процесі.

Таблиця 3.1.

Роль краєзнавчих цінностей у цілісному педагогічному процесі

Роль краєзнавчих цінностей		
у процесі навчання	у позакласній виховній роботі	у позашкільній виховній роботі
<p>-Зміст краєзнавчих знань дозволяє школярам на власні очі переконатися у силі науки, техніки, мистецтва для перетворення життя людей.</p> <p>-Практика людей, конкретні життєві явища сприяють збагаченню академічних знань учнів безліччю фактів, життєвих процесів, відносин взаємних зв'язків та залежностей.</p> <p>-Краєзнавство зіштовхує школярів впритул з необхідністю вивчати події та явища навколишнього життя.</p> <p>- Перебудовує образну виставу, збагачує учнів новими враженнями, створює можливість на уроках вдаватися до апперцепції, що є для школяра елементом наочності.</p> <p>-Міжпредметні зв'язки, що відкриваються у краєзнавстві, сприяють зміцненню інтересу до нових навчальних предметів.</p> <p>-Органічне злиття місцевого матеріалу зі змістом загального курсу збагачує</p>	<p>-Сприяє згуртуванню колективу учнів.</p> <p>-Формує позитивне ставлення до колективу.</p> <p>-Сприяє прояву самостійності та ініціативи у процесі використання різних форм краєзнавчої роботи.</p> <p>-Формує позитивне ставлення до своїх однолітків, до оточення, до праці, до</p>	<p>-Формує морально-вольові якості.</p> <p>-Допомагає передачі конкретного духовного досвіду спільноти окремій людині.</p> <p>-Стверджує особливе ставлення до історичного минулого, рідної старовини.</p> <p>-Виховує громадянськості, формує науковий світогляд.</p> <p>-Відбувається «культурне спілкування» з</p>

<p>історичну канву фактів та підводить до ясного осмислення історичного процесу.</p> <p>-Сприяє поживленню навчального матеріалу, більш рельєфно розкриває практичний розвиток краю, наводить учнів до зіткнення з людьми - учасниками історичних подій, перетворювачами природних цінностей, відкривачами нових ресурсів та будівельниками споруд, оснащених багатим технічним пристроєм.</p> <p>-Формує тонкість сприйняття матеріального світу.</p> <p>-У ході читання текстів школярі вчаться захоплюватися та пишатися досягненнями наших співвітчизників, їхнім внеском в українську та світову культуру.</p> <p>-Сприяє формуванню миролюбних устремлінь, розумінню єдності людських спільнот.</p> <p>-Сприяє відновленню каналів соціального спадкування.</p> <p>-Знайомить із віковим духовним багатством народного життя, досвіду.</p> <p>-Відкриває широку панораму народного життя, в центрі якої була людина з її естетичними, моральними, духовними ідеалами та потребами.</p> <p>-Перетворює набуті знання на глибокі особисті переконання.</p> <p>-Збагачує школяра знаннями законів розвитку природи та суспільства.</p> <p>-Закладає духовний стрижень особистості, виховує почуття патріотизму.</p> <p>- Сприяє розвитку в учнів інтересу до культурної спадщини країни.</p>	<p>матеріальних цінностей та загалом до суспільства.</p> <p>-Виховує потребу та здатність дбати про інших.</p> <p>-Формує морально-цінні мотиви поведінки.</p> <p>-Викликає у учня переживання, пов'язані з життям інших людей і радіщами та бажання творити для них добро.</p> <p>-Розгортає творчий потенціал школярів.</p> <p>-Виховує дбайливе ставлення до природи.</p>	<p>предками, усвідомлення того, що життя є центром перетину минулого та майбутнього.</p> <p>-Надає роботі закладу освіти суспільно-корисну значимість, пошуково-дослідницьку спрямованість.</p> <p>-Формує позитивне ставлення до своїх однолітків.</p>
---	--	---

Сукупність краєзнавчих цінностей носить цілісний характер і постає як пізнавально-розвиваюча діюча система. Краєзнавчі цінності виступають як стійкі орієнтири у діяльності закладу освіти. Представлені у п. 1 та п. 2 групи

цінностей утворюють систему як змістовну основу цілісного педагогічного процесу. Очевидним є взаємозв'язок краєзнавчих цінностей.

Система краєзнавчих цінностей має синкретичний характер, тобто її функціонування залежить від переплетення її складових. Вона є основою та критерієм прийняття чи неприйняття особистістю нових чи вже вироблених цінностей [73, с. 35]. «Вона визначає тональність... культури, зумовлюючи виборчий підхід як до новостворених творів людського духу, так і до цінностей, створених у минулій історії того чи іншого народу» [34, с. 65]. Чим багатшим буде світ цінностей виховання, тим ефективнішим і цілеспрямованішим йде відбір та прирощення нових цінностей, їх перехід у мотиви поведінки та діяльності. Чим більше точок перетину ліній, тим більше взаємодії один з одним зазначених цінностей, тим більший вплив на формування особистості. Така сукупність цінностей дозволяє зробити педагогічний процес насиченим, яскравим, емоційним,

У таблиці 3.2 показано систему застосування краєзнавчого змісту в цілісному педагогічному процесі через різні організаційні форми.

Таблиця 3.2

Система впровадження краєзнавчого змісту у цілісний педагогічний процес через організаційні форми

Процес навчання:	Позакласна виховна робота:	Позашкільна виховна робота:
1. Навчальні предмети 2. Факультативи 3. Спецкурси	1. Зустрічі 2. Краєзнавчі гуртки 3. Шкільні краєзнавчі конференції 4. Екскурсії 5. Краєзнавчі свята 6. Виставки	1. Позашкільні краєзнавчі конференції 2. Зустрічі 3. Екскурсії 4. Позашкільні краєзнавчі конкурси 5. Краєзнавчі експедиції

<p>Знання про професії батьків; соціально-економічний статус роду; сімейні династії; про історію закладу освіти та її учнів, які навчалися у різні роки; про вчителів, які працювали у цьому закладі освіти; про долю випускників закладу освіти; про заклад у роки війни; про випускників закладу - учасників різних воєн; про засновників міста; про історію виникнення міста; розвитку промисловості, транспорту, зв'язку, економіки, освіти, охорони здоров'я, культури; про національний склад населення, міграцію, про розселення біля краю; про видатних земляків, знатних людей міста, про політичну структуру міста, про стародавні поселення краю, про великих землепрохідців, дослідників; про територію та її межі, клімат; про соціально-економічні реформи, про національне багатство; про участь земляків у найважливіших історичних подіях краю.</p>	<p><i>Зустрічі</i> з батьками, з колишніми випускниками, які закінчили заклад освіти 50 років тому, учителями, творчими людьми міста, учасниками різних воєн, письменниками, художниками, скульпторами.</p> <p><i>Краєзнавчі гуртки:</i> художні вишивки, в'язання, берестоплетіння, розпис по дереву, різьблення, живопис, туристичний, археологічний.</p> <p><i>Шкільні краєзнавчі конференції:</i> за підсумками пошукової роботи; роботи дослідницьких гуртків та наукового товариства учнів, до ювілеїв вчених-випускників.</p> <p><i>Екскурсії:</i> на промислові підприємства міста, у музей закладу освіти, краєзнавчі музеї міста, Будинок народних ремесел, на виставки місцевих художників, у театр (камерний та народний).</p> <p><i>Краєзнавчі свята:</i> народного календаря, дитячого фольклору, різдвяні зустрічі, літературні вечори «Україна. Батьківщина. Доля»</p> <p><i>Виставки:</i> малюнків до Дня міста, до Дня захисників Вітчизни, до Дня Перемоги, майбутнє</p>	<p><i>Позашкільні краєзнавчі конференції:</i> «Світ через культуру»; науково-практичні; «Юні військові історики»; «Час, події, люди».</p> <p><i>Зустрічі:</i> з керівниками промислових підприємств краю; з музикантами, художниками, письменниками краю, народними умільцями, творчими людьми краю, очевидцями історичних подій.</p> <p><i>Екскурсії:</i> на промислові підприємства, у лісгоспи, на гідроелектростанції, до історико-архітектурних пам'яток у заповідники, краєзнавчі музеї краю.</p> <p><i>Позашкільні краєзнавчі конкурси:</i> «Людина в історії – ХХ століття»; конкурс музеїв закладів освіти; конкурс творів «Завтра моєї малої Батьківщини».</p> <p><i>Краєзнавчі експедиції:</i> до місць стародавніх поселень (Х-ХІІ століть) нашого краю; до місць занедбаних парків, гаїв, лісів, лук, посаджених предками; за місцями трудової та</p>
--	---	--

	сучасного закладу освіти, виробів із природного матеріалу, виробів, виготовлених спільно з батьками, пересувні виставки творчості народних умільців.	бойової слави земляків; фольклорні експедиції; етнографічні; обласна та всесоюзна вахти Пам'яті.
--	--	--

Необхідно розглянути ще один аспект цілісного педагогічного процесу, в якому відображається зв'язок віку учнів з сферою соціального середовища, що розширюється, освоюється знань учнями в процесі краєзнавчої діяльності.

Ознайомлення школярів із довкіллям відбувається поступово [6, с. 113]. У міру накопичення досвіду та знань у них, у міру їхнього дорослішання доцільно концентрично вводити учнів у нові сфери соціальної дійсності, вибираючи доступні для сприйняття школярів об'єкти краєзнавства, поступово розширюючи знання про них, збільшуючи радіус освоєння сфери краєзнавства.

У нашому досвіді виправдала себе система зв'язку віку учнів із галузями краєзнавства. 1 вересня, коли першокласник вперше переступає поріг закладу освіти, починається його знайомство з місцем, де він має навчатися 11 років. Разом із вчителькою він подорожує поверхами закладу освіти, знайомлячись із будівлею закладу; він дізнається, що тут, крім навчальних класів, є бібліотека, музей історії закладу освіти, де зберігається пам'ять про всіх випускників. Тут він уперше починає розуміти, що вчитися треба так, щоб залишити про себе добру пам'ять. У 2-му класі учні подорожують мікрорайоном закладу освіти, вивчають його основні пам'ятки. У 3-4 класах знайомляться з вулицями міста, дізнаються про імена земляків у назвах вулиць свого міста; здійснюють автобусну екскурсію. У 5-6 класах діти вивчають пам'ятки міста: архітектурні, пам'ятки культури, театри, кінотеатри. У 7-8 класі учні заочно подорожують малими містами області, дізнаються багато нових відомостей: про художні промисли, про знаменитих земляків області, про великі підприємства регіону. У 9-му класі школярі вивчають підприємства

свого міста, дізнаються про продукцію, що випускається, про професії, необхідні для підприємств. У 10-11 класах учні здійснюють перші наукові проби: пишуть доповіді, реферати, беруть участь у науково-практичних конференціях, археологічних експедиціях разом із співробітниками музеїв.

Аналіз якісних особливостей структури та умов реалізації цілісного педагогічного процесу та його співвідношення із системою краєзнавчих цінностей дозволив розробити модель цілісного педагогічного процесу з опорою на краєзнавчий зміст.

Висновки до розділу 3

Виховно орієнтована системна краєзнавча діяльність обумовлюється самою природою краєзнавства, її внутрішнім, ціннісним змістом. Нами розкрито сукупність змістовних освітньо-виховних цінностей краєзнавства: інформаційних, культурологічних, дослідницьких, практичних.

Між сукупністю змістовних краєзнавчих цінностей та системною краєзнавчою діяльністю – нерозривний зв'язок. Якщо цінності краєзнавства визначають виховно орієнтовану систему краєзнавчої діяльності, то й сама сукупність цінностей може бути повністю виявлена лише у адекватній їй системній краєзнавчій діяльності.

Матеріал дослідження дозволив розкрити цілісну систему цінностей краєзнавства, що включає її типи (змістовні та соціальні), види цінностей усередині типів, зв'язок між типами та видами цінностей, що і становить аксіологічну основу краєзнавчої роботи в умовах закладу загальної середньої освіти.

Краєзнавство як широка та різноманітна за змістом та формами системна людська діяльність у його повній аксіосфері виступає одним із педагогічних шляхів впливу на різнобічний розвиток учнів.

Система цінностей краєзнавства, що охоплює широке поле діяльності і спектр соціальних сфер (родина, заклад освіти, місто (поселення), регіон), що постійно розширюється, як і джерела цих цінностей, дозволяє співвідносити процес і результат краєзнавчої діяльності з цілісним педагогічним процесом.

На цьому співвідношенні нами розроблено модель цілісного педагогічного процесу з опорою на краєзнавчий зміст. Внутрішньою сутністю та системотворчим фактором системної моделі цілісного педагогічного процесу є наповнення його краєзнавчим змістом.

Краєзнавчий зміст – це узагальнений культурний досвід, здобутий у процесі краєзнавства: система краєзнавчих цінностей, пов'язаний із нею інформаційний, культурологічний, дослідницький, практичний краєзнавчий досвід, види та форми діяльності краєзнавчого характеру. Краєзнавчий зміст у єдності із змістом державних освітніх стандартів утворює змістовну основу цілісного педагогічного процесу. Система краєзнавчих цінностей має синкретичний характер: її повноцінне функціонування залежить від взаємозв'язку, взаємодоповнення, переплетення всіх її складових. Область збігу, «перетину» компонентів краєзнавчого змісту, відображена в моделі, створює цю базову частину краєзнавчого змісту, якою насичуються всі аспекти цілісного педагогічного процесу: процес навчання, позакласна та позашкільна виховна робота.

ВИСНОВКИ

Для кваліфікаційного дослідження адекватними виявилися такі методологічні підходи у їх взаємозв'язку: аксіологічний, системний, діяльнісний.

Вихідними поняттями дослідження є поняття «край» та «краєзнавство». У нашому дослідженні під «краєм» розуміється відносно обмежене та цілісне соціально-природне середовище (місцевість), що включає регіон, місто (поселення), заклад загальної середньої освіти та сім'ю в їх соціальній та природній єдності. Край пізнається та вдосконалюється внаслідок тієї людської діяльності, яка отримала назву краєзнавчої.

Метою краєзнавства у закладі загальної середньої освіти є виховання поваги та відповідального ставлення до рідного краю. Краєзнавство у закладі освіти розглядається нами як виховно-орієнтована системна діяльність людини, що включає пізнання рідного краю, узагальнення результатів пізнання, представлення узагальнених матеріалів, поширення їх серед учнів, батьків, населення для впровадження нової інформації в культурний досвід краю та досягнення мети краєзнавства.

У практичному плані важливо забезпечити наповнення цілісного педагогічного процесу краєзнавчим змістом. І тому у дослідженні обґрунтовувалися та аналізувалися умови, чинники, принципи, процедури, зміст, організаційна структура управління, які забезпечують таке наповнення. Спільною умовою успішного насичення цілісного педагогічного процесу краєзнавчим змістом є створення адаптивної краєзнавчої атмосфери. Також середовище та атмосфера створюються під впливом актуальних та базових факторів. Виявлено сукупність принципів, що забезпечують наповнення цілісного педагогічного процесу краєзнавчим змістом, що містить у своєму складі як принципи, що впливають із специфіки предмета дослідження, так і необхідні для дослідження класичні, краєзнавчо інтерпретовані

загальнопедагогічні засади. Обґрунтовано форми, методи, прийоми та засоби наповнення цілісного педагогічного процесу краєзнавчим змістом та реалізація такого процесу.

Управління краєзнавчим змістом у кваліфікаційному дослідженні розроблялося і практично розглядалося як управління змодельованим процесом у закладі освіти: у контексті створення адаптивного краєзнавчого середовища та атмосфери, наповнення процесу краєзнавчим змістом та синтезом зі стандартами освіти. Розроблено таку організаційну структуру управління у закладі освіти, стиль і принципи якої адекватні призначенню краєзнавчої роботи, що охоплює багатьох суб'єктів освітнього процесу і включає всіх учасників в управлінський процес, максимально розкріпачуючи їх управлінську ініціативу.

Виховно орієнтована системна краєзнавча діяльність обумовлюється самою природою краєзнавства, її внутрішнім, ціннісним змістом. Нами розкрито сукупність змістовних освітньо-виховних цінностей краєзнавства: інформаційних, культурологічних, дослідницьких, практичних.

Між сукупністю змістовних краєзнавчих цінностей та системною краєзнавчою діяльністю – нерозривний зв'язок. Якщо цінності краєзнавства визначають виховно орієнтовану систему краєзнавчої діяльності, то й сама сукупність цінностей може бути повністю виявлена лише у адекватній їй системній краєзнавчій діяльності.

Матеріал дослідження дозволив розкрити цілісну систему цінностей краєзнавства, що включає її типи (змістовні та соціальні), види цінностей усередині типів, зв'язок між типами та видами цінностей, що і становить аксіологічну основу краєзнавчої роботи в умовах закладу загальної середньої освіти.

Краєзнавство як широка та різноманітна за змістом та формами системна людська діяльність у її повній аксіосфері виступає одним із педагогічних шляхів впливу на різнобічний розвиток учнів.

Система цінностей краєзнавства, що охоплює його широку сферу існування і спектр соціальних сфер (родина, заклад освіти, місто (поселення), регіон), що постійно розширюються, як і джерела цих цінностей, дозволяє співвідносити процес і результат краєзнавчої діяльності з цілісним педагогічним процесом.

На цьому співвідношенні нами розроблено модель цілісного педагогічного процесу з опорою на краєзнавчий зміст. Внутрішньою сутністю та системотворчим фактором системної моделі цілісного педагогічного процесу є наповнення його краєзнавчим змістом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агаркова М. Особливості використання експонатів шкільного музею у процесі викладання історії та позаурочній роботі. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія: «Історія та географія»*. 2011. Вип. 41. С. 161-164.
2. Акуленко В. Охорона пам'яток культури в Україні. К., 1991. С. 204-211.
3. Баженов Л.В. Проблема упорядкування краєзнавчих навчальних дисциплін. Всеукраїнська нарада з питань викладання навчального курсу «Основи краєзнавства» у закладах вищої освіти. Матеріали та документи. Київ, 24 травня 2018 р. К., 2018. С. 28-31.
4. Бондаренко Г. Теоретичні та методологічні проблеми історичного краєзнавства. *Краєзнавство. Науковий журнал*. 2011. № 3. С. 23-29.
5. Борисенко М. Топоніміка України 1920-1930-х років (історичний аналіз). *Етнічна історія народів Європи: зб. наук, праць*. Київський нац. у-т ім. Тараса Шевченка, Інститут політ, та економ, досліджень НАН України. К.: УНІСЕРВ, 2001. Вип. 8. С. 21-25.
6. Буланій І.Т., Явтушенко І.Г. Громадські музеї України: історія, досвід, проблеми. К.: Мистецтво, 1979. 197 с.
7. Верменич Я.В. Суб'єктивні межі та об'єктивні можливості історичного краєзнавства: деякі міркування щодо осмислення шляхів місцевої історії. *Український історичний журнал*. 2008. Вип. 2. С. 129-144.
8. Гаврилів Б., Любінець І. Історичне краєзнавство. Івано-Франківськ: Плай, 2001. 406 с.
9. Гайда Л. Краєзнавча експедиція як форма діяльності шкільного музею. *Краєзнавство. Науковий журнал*. 2010. № 1-2. С. 178-185.
10. Гайда Л. Формування нормативно-правової бази діяльності музеїв при навчальних закладах України. *Краєзнавство*. 2011. № 3. С. 49-56.
11. Голубко В. Історичне краєзнавство. Навчальний посібник. Львів:

- Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 180 с.
12. Горбик В. О., Денисенко Г. Г. Охорона та збереження пам'яток історії та культури в Україні: Історичні аспекти. *Історичний журнал*. 2004. № 12. С. 63-66.
 13. Дем'янчук Г.С., Дем'янчук Б.Г., Дем'янчук А.Г. Українське краєзнавство: сторінки історії. К.: Вид. центр «Просвіта», 2006. 296 с.
 14. Деміденко О.Я., Іонова О.М., Кузнецова В.І. Основи краєзнавства. К., 2001. 92 с.
 15. Дмитрук В. Програма розвитку краєзнавства: регіональний рівень реалізації. *Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності*. За заг. ред. О. П. Реєнта. К.: Український пропілей, 2017. С. 31-40.
 16. Жупанський Я., Круль В. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства. *Краєзнавство*. 1994. № 1-2. С. 3-6.
 17. Історичне краєзнавство в Українській РСР. Під ред. акад. П.Тронька. Колектив авторів: Тронько П.Т., Гербик В.О., Лугова О.І. та ін. К., 1989. 240 с.
 18. Кашаба О. Історичне краєзнавство як складова національної освіти: теоретичний аспект. *Краєзнавство. Науковий журнал*. 2010. № 1-2. С. 96-105.
 19. Коваль А.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України. К.: Либідь, 2001. 301 с.
 20. Косило М. Ю. Позашкільна туристсько-краєзнавча робота на Прикарпатті. *Вісник Прикарпатського університету. Педагогіка*. Вип. XXV. Івано-Франківськ, 2008. С. 326-330.
 21. Косило М. Ю. Розвиток туристсько-краєзнавчої роботи у позашкільних навчальних закладах України (друга половина XX – початок XXI століття). Монографія. Івано-Франківськ: Видавець Кушнір Г. М., 2018. 288 с.
 22. Костиця М. Становлення організаційних форм українського

- географічного краєзнавства. *Географія та основи економіки в школі*. К., 2005. № 3. С. 39-42.
23. Лихачев Д.С. Краєведение как наука и как деятельность. Историческое краєведение в СССР: вопросы теории и практики. К.: Наук. думка, 1991. С. 3-4.
24. Мала енциклопедія етнодержавства. НАН України. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького; Ред. колегія: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. К.: Довіра і Генеза, 1996. 942 с.
25. Пазенок В.С., Федорченко В.К. Філософія туризму: Навчальний посібник. К.: Кондор, 2004. 268 с.
26. Паламарчук Л. Орієнтовне тематичне планування курсу «Рідний край» (5 кл.). *Краєзнавство. Географія. Туризм*. 2002. № 39. С. 19-22.
27. Патока У. Вивчення водоймів своєї місцевості. Урок-екскурсія: 5 кл. *Краєзнавство. Географія. Туризм*. 2000. № 7. С. 2.
28. Петровська О. Краєзнавчо-пошукова робота і громадянське становлення учня: краєзнавчий музей. *Краєзнавство. Географія. Туризм*. 2010. № 8. С. 10-12.
29. Побірченко Н. Володимир Антонович про методику викладання історії. *Рідна школа*. 2002. № 8-9. С. 60-62.
30. Програма для туристсько-краєзнавчих гуртків позашкільних закладів. Кол. укладачів; за ред. Д.Г. Омельченко. К.: ІЗМН, 1996. 124 с.
31. Прокопчук В. Деякі аспекти теорії і методології шкільного краєзнавства. *Краєзнавство*. 2011. № 3. С. 29-37.
32. Прокопчук В.С. Учнівська науково-дослідницька робота: написання і захист: метод. рек. Хмельницький: Мельник А.А., 2006. 48 с.
33. Прокопчук В.С. Шкільне краєзнавство. Навчальний посібник. К.: Видавництво Кондор, 2011. 338 с.
34. Прус І.Т. Краєзнавча робота в школі. К.: Рад. школа, 1984. 112 с.
35. Реєнт О. П. Освітнянське краєзнавство як загальнодержавна справа. Всеукраїнська нарада з питань викладання навчального курсу «Основи

- краєзнавства» у закладах вищої освіти. Матеріали та документи. Київ, 24 травня 2018 р. К., 2018. С. 11-16.
36. Реєнт О. Поступ українського краєзнавства. Краєзнавство: науковий журнал. 2015. № 1-2. С. 8-27.
37. Рудницька Н. Становлення та розвиток шкільного краєзнавства на Волині (1917-1932): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Житомир, 2000. 22 с.
38. Рутинський М., Стецюк О. Музеєзнавство. Навчальний посібник. К., 2008. 428 с.
39. Самоплавська Т. Роль українського комітету краєзнавства в організації краєзнавчої роботи шкіл України в 20-х роках ХХ ст. *Шлях освіти*. 2003. № 4. С. 43-46.
40. Савчук Н. Екологічне краєзнавство: Програма факультативу для [7-8](#) класів. *Краєзнавство. Географія. Туризм*. 2006. № 18. С. 16-19.
41. Садкович Н.П. Практические рекомендации по созданию текста истории школы. *Преподавание истории в школе*. 2003. № 2. С. 67-70.
42. Самойленко Г.В. Краєзнавство культурно-мистецьке та літературне: навч. посібн. Ніжин: НДПУ, 2001. 150 с.
43. Серебряй В. Модернізація форм навчання. *Краєзнавство. Географія. Туризм*. 2009. № 15. С. 2.
44. Сорокіна Г.О., Трегубенко О.М. Екологічні екскурсії як засіб реалізації принципу географічного краєзнавства в загальноосвітній школі. *Освіта Донбасу*. 2007. № 3. С. 36-41.
45. Соловей М. Шкільне краєзнавство України: основні періоди і тенденції розвитку у ХХ столітті. *Рідна школа*. 2008. № 11. С. 66-70.
46. Соловей М.В. Краєзнавчо-пошукова робота учнів у загальноосвітніх школах України (1950-2000 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка, історія педагогіки». К., 2000. 21 с.

47. Соловьев М.С. Новое содержание в традиционной краеведческой работе. *Преподавание истории в школе*. 2007. № 5. С. 50-51.
48. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. К.: Радянська школа, 1972. 244 с.
49. Сбруєва А.А. Тенденції реформування середньої освіти розвинених англomовних країн в контексті глобалізації (90-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.): Монографія. Суми: Козацький вал, 2004. 500 с.
50. Стойкова М. Краєзнавчий підхід у викладанні географії. *Географія*. 2009. №1. С. 17-18.
51. Танана С.М. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до організації краєзнавчої роботи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Житомир, 2007. 20 с.
52. Теоретические основы процесса обучения в советской школе. Под ред. В.В.Краевского, И.Я.Лернера. М.: Педагогика, 1989. 320 с
53. Титоренко Л. З'їзд краєзнавців. *Краєзнавство. Географія. Туризм*. 2002. № 45. С. 21-22.
54. Тімець О. В. Краєзнавство і туризм. К.: Знання, 1999. 120 с.
55. Тімець О. Значення краєзнавства на різних етапах розвитку суспільства. *Рідна школа*. 2002. № 8-9. С. 57-59.
56. Ткаченко В.В. Історичне краєзнавство: навчальний посібник. К.: Знання, 2007. 215 с.
57. Треф'як Я. Методика краєзнавчої роботи в школі. *Історія в школах України*. 2002. № 1. С. 33-37.
58. Тронько П.Т. Українське краєзнавство в ХХ столітті: до 75-річчя Всеукраїнської спілки краєзнавців) НАН України; Інститут історії України. К., 2002. 84 с.
59. Туристсько-краєзнавча робота у вищому педагогічному закладі: організаційні та методичні аспекти: навчальний посібник. Автори: О.В.Тімець, В.С.Серебряй, Ю.А.Грабовський та ін. Умань: Візаві, 2006.

236 с.

60. Указ Президії України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні». *Урядовий кур'єр*. 2001. 31 січня.
61. Ушинський К.Д. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології виховання. Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. К.: Радянська школа, 1983. Т.1. Теоретичні проблеми педагогіки. С. 192-471.
62. Ушинський К.Д. Педагогічна подорож до Швейцарії. Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. К.: Радянська школа, 1983. Т.2. Проблеми російської школи. С. 64-169.
63. Ушинський К.Д. Про народність у громадському вихованні. Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. К.: Радянська школа, 1983. Т.1. Теоретичні проблеми педагогіки. С. 43-103.
64. Ушинський К.Д. Про необхідність зробити російські школи російськими. Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. К.: Радянська школа, 1983. Т.2. Проблеми російської школи. С. 179-184.
65. Федченко Н.М. Розвиток географічних компетенцій школярів у позаурочній діяльності. *Географія*. 2006. № 6. С. 13-14.
66. Харченко А.А., Харченко І.М. Екскурсія «Вивчення водойм своєї місцевості». *Географія*. 2007. № 9. С. 10-12.
67. Хименко Л.П. Методика використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії України. *Джерело майстерності*. 2008. Вип. 1. С. 24-29.
68. Ходос М. Методичні засади краєзнавчої роботи в загальноосвітній школі. *Історія в школі*. 2004. № 4. С. 10-12.
69. Чульська О.С. Перлина українського степу: матеріали краєзнавчої експедиції учнів 9 кл. *Географія*. 2005. № 15/16. С. 59-60.
70. Шеремет М.О. Краєзнавчий матеріал на уроках історії України. *Історія в школі*. 2001. № 11-12. С. 55-58.
71. Шевченко С.І. Історичне краєзнавство: Конспект лекцій для студентів, краєзнавців, керівників шкільних гуртків. Кіровоград: Редакційно-

- видавничий центр НДПУ ім. В.Винниченка, 2002. 22 с.
- 72.Шрамченко О.В. Розробка краєзнавчої складової курсу історії України в програмах основної школи (на основі аналізу шкільних програм [періоду](#) незалежності). *Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»*. Харк. Нац. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди, 2009. Вип. 34. С. 193-196.
- 73.Шуляр В. Уроки літератури рідного краю: технологія підготовки та проведення. *Дивослово*. 2003. № 7. С. 34-39.
- 74.Шкваря З.Т. Зустріч із цікавими людьми нашого міста. *Географія*. 2005. № 15/16. С. 61.
- 75.Юні етнографи-краєзнавці: методичні рекомендації для проведення занять за програмою. Автори: Л. Біссерова, Н. Брончик, В. Мельничук, А. Остапчук. Рівне: Волиські обереги, 2007. 92 с.

ПАМ'ЯТКА
щодо укладання мікротопонімічної карти рідного
села/містечка/міста і підготовка до неї пояснювальної записки

Кожен із нас хоча б раз замислювався над вивченням не тільки походження назви населеного пункту, але й у полі зору ставали цікаві назви закутин, урочищ, ярів, балок, боліт, річок, потічків, джерел, струмків, криниць, печер, горбів, наскельних навісів, тощо в місцевостях, де Ви народилися або проживаєте. А тому оригінальним і, водночас, слухним видається укладання мікротопонімічної карти рідного села/містечка/міста і підготовка до неї пояснювальної записки. Виконання цього завдання учнем є складовою усної історії, яку слід молодим людям у майбутньому екстраполювати в освітній простір.

Усна історія є новим, сучасним напрямком у методології історичних досліджень, що з усіх методик дослідження віддає перевагу саме усному опитуванню, анкетуванню, польовим дослідженням, топографічним обстеженням місцевості, усній традиції в поясненні історичного минулого. Даний підхід до вивчення історичного минулого передбачає перетворення усної інформації, повідомленої респондентом, у джерела, що мають залучатися до наукового обігу, шкільного освітнього простору. Пропонуємо такі методичні рекомендації для ефективного укладання мікротопонімічної карти рідного села/містечка/міста і підготовка до неї пояснювальної записки:

1. Для початку необхідно систематизувати відому вам інформацію, створити схему розуміння змісту досліджуваного питання – походження назви населеного пункту та основних його частин-локацій – закутин, урочищ, ярів, балок, боліт, річок, потічків, джерел, струмків, печер, горбів, наскельних навісів, тощо.

2. Розпитайте, що знають про походження назв цих мікротопонімів населеного пункту батьки, родичі, сусіди.

3. Запишіть розповіді рідних про походження не тільки назви населеного пункту, але й окремих закутин, урочищ, ярів, балок, боліт, річок, потічків, криниць, джерел, струмків, печер, горбів, наскельних навісів, тощо. Записуйте також перекази і легенди.

4. Розпитайте, що знають про походження назви окремих мікротопонімів місцеві краєзнавці. Як правило, це педагоги закладу загальної середньої освіти – вчитель історії, вчитель географії, вчитель української мови і літератури та ін. Але можуть бути односельчани і педагоги-пенсіонери, представники інших професій. Вони допоможуть довідатися про легенди, перекази пісні, поговірки, в яких фіксуються чи пояснюються мікротопоніми (закутини, урочища, яри, балки, печери, кургани, потічки, криниці, джерела, струмки, тощо).

5. Необхідно здійснити похід до відомих географічних об'єктів населеного пункту, щоб на місці здійснити топографічне обстеження – оглянути територію, провести певні обміри, визначити зв'язок назв з природним оточенням.

6. Далі шлях по країні «Мікротопонімія рідного краю» приведе Вас до бібліотеки, музею, архіву. Пошуки варто продовжувати в сільських, районних і обласних бібліотеках і музеях та обласних архівах. Зокрема, в книгозбірнях бібліотек знаходяться топонімічні словники, збірники матеріалів, книги, історичні нариси, де викладений матеріал про походження не тільки назв населених пунктів, але й окремих мікротопонімів. Авторами цих досліджень в різний час були відомі науковці історики, ономасти і краєзнавці – М. Габорак, М. Худаш, Д. Бучко, М. Кордуба та ін.

7. Необхідно також дізнатися, чи в опублікованій праці з історії населеного пункту, де Ви народилися чи проживаєте, часом не міститься розділ чи підрозділ роботи, присвячений походженню назви рідного села, містечка та відповідних мікротопонімів (закутин, урочищ, ярів, балок, боліт,

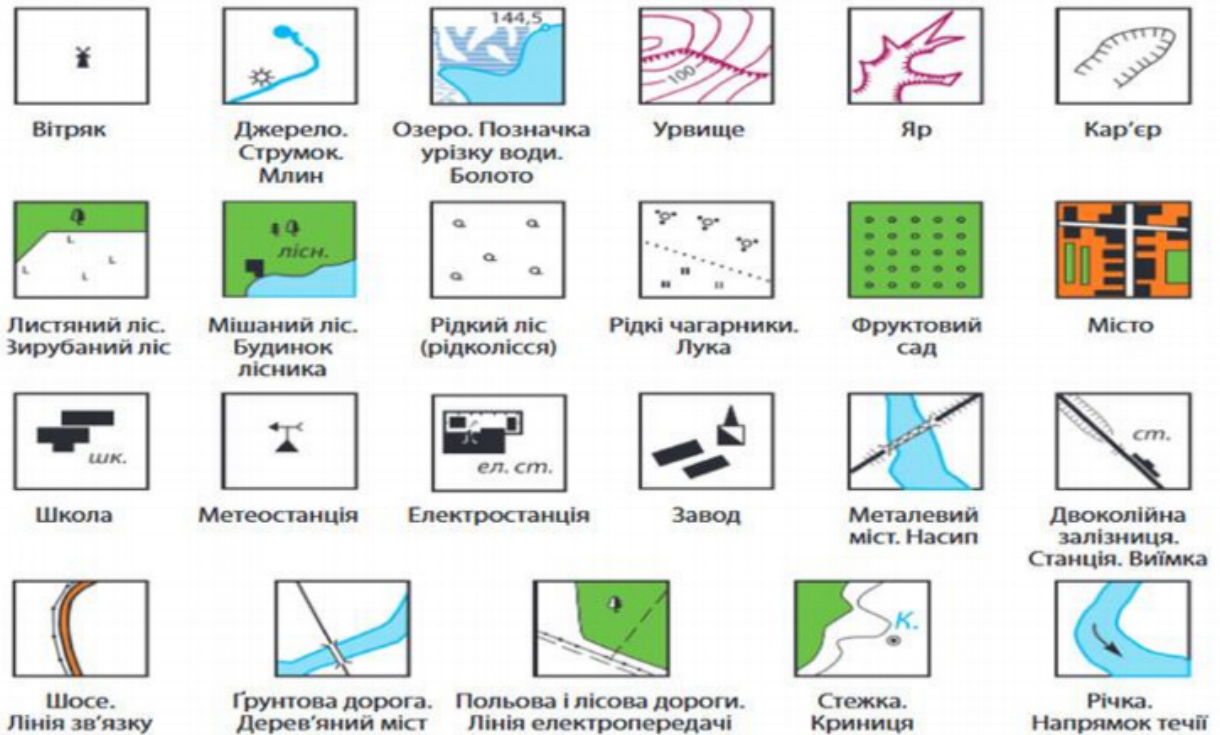
річок, потічків, криниць, джерел, струмків, печер, горбів, курганів, наскельних навісів, тощо). Звідти можна почерпнути цікавий першоджерельний матеріал для свого індивідуального дослідження.

8. Основні архіви, в яких зберігається інформація по населеному пункту – обласні. З'ясуйте, до яких територіальних одиниць раніше належав Ваш населений пункт, інформація по ньому за різні періоди може зберігатися у різних архівах. Подекуди якраз в архівних джерелах може й міститися матеріал про походження назви населеного пункту. Також може фігурувати й інформація про назви мікротопонімів села, містечка.

9. В перший похід в архів потрібно брати паспорт і писати заяву на ім'я директора.

10. Якщо документів в обласних архівах збереглося мало, необхідно пошукати документи у самому селі. Слід відвідати храм, сільську раду. Розпитати священика, сільського голову, секретаря ради, землевпорядника щодо походження назви населеного пункту і мікротопонімів, їхніх меж, тощо.

11. Наступний крок – укладання мікротопонімічної карти Вашого села/містечка. Тут Вам неоціненну інформацію та матеріали надасть землевпорядник сільської, селищної, міської ради. Відомо, що в органах місцевого самоврядування зберігаються фізичні, кадастрові і адміністративні карти населеного пункту. Можна за сприяння голови громади та землевпорядника населеного пункту здійснити копію цих карт і нанести на них відповідні назви і межі мікротопонімів села – закутин, урочищ, ярів, балок, боліт, річок, криниць, потічків, джерел, струмків, печер, горбів, курганів, наскельних навісів, тощо. Для укладання такої карти доцільно покликати на допомогу місцевих вчителів історії та географії, які можуть надати цінні поради та рекомендації. Зразки укладання умовних позначок мікротопонімічної карти села/містечка/міста:

Умовні топографічні знаки

	1. Населений пункт 2. Окремі будівлі		Гора (висота)
	1. Залізниця двоколійна 2. Виймка на залізниці		Лощина
	1. Автомобільна дорога по насипу висотою 5м 2. Зруйнований міст		Яр
	1. Мішаний ліс 2. Просіка		1. Яма 2. Курган 3. Окремий камінь 4. Терикон
	Рідкий ліс з вирубкою		Окремі хвойне та листяне дерево Окремий гай
	1. Чагарник 2. Окремий кущ		1. Болото прохідне з очеретом 2. Болото непрохідне

12. Завершальним етапом з вивчення топонімії населеного пункту є підготовка топонімічного словника. Він має відповідати таким вимогам: будуватися за алфавітом; кожне гасло – це стислі, але вичерпні дані про географічне положення об'єкта, тип назви за походженням, особливості словотвору, головна й інші версії походження мікротопоніма.

13. Доцільно цей словник видрукувати в кількох примірниках, щоб передати в шкільну, сільську/селищну/міську бібліотеки, історичний кабінет, музей. Ймовірно, підготовлений Вами словник буде частиною цікавого благодатного матеріалу для підготовки написання нарису з історії Вашого населеного пункту.

14. Потрібно спілкуватися на ономастичних, топонімічних форумах електронних сайтів, де Вам можуть допомогти не сторонні люди, професіонали.

Отже, мікротопонімічна карта рідного села/містечка/міста і підготовка до неї пояснювальної записки займає свою нішу в історико-краєзнавчій роботі та є одним з важливих напрямів шкільного краєзнавства.

Етапи та методи туристсько–краєзнавчої роботи

Основні етапи туристсько-краєзнавчої роботи	Методи досліджень
1. Підготовчий	1. Літературно – статистичний – вивчення території за літературними та статистичними даними. 2. Картографічний – складання картосхеми району досліджень
2. Польовий	1. Візуальне спостереження. 2. Польове спостереження. Це дослідження за складеним у підготовчий період планом. 3. Метод бесід. 4. Метод фотографування та кінозйомок.
3. Камеральний	1. Аналітико – статистичний облік та аналіз результатів роботи. 2. Ілюстративний – оформлення роботи. 3. Картографічний – складання нових карт за отриманими результатами.

ПАМ'ЯТКА ВЧИТЕЛЯ

Екскурсія – один із засобів краєзнавчих досліджень

Екскурсія – особливий вид навчальних занять, який проводиться за межами класної кімнати для безпосереднього сприйняття і спостереження учнями об'єктів та явищ, пов'язаних з вивченням програмового матеріалу.

Екскурсії сприяють:

- розвитку пізнавальних здібностей учнів, уваги, спостережливості, мислення, моторики, творчої уяви;
- вихованню таких якостей особистості, як уважність, спостережливість, кмітливість, інтерес та любов до природи, вміння бачити і розуміти прекрасне;
- виробленню навичок самостійної роботи тощо.

Для того, щоб екскурсія досягла успіху, вона повинна бути ретельно підготовлена і методично правильно спланована та проведена.

В екскурсії можна виділити 3 етапи:

- 1) підготовка до екскурсії;
- 2) її проведення на місці;
- 3) підведення підсумків екскурсії;
- 4) її оформлення;
- 5) використання зібраного під час екскурсії матеріалу на наступних уроках.

Під час **підготовки до екскурсії** учитель чітко визначає її мету (навчальну, розвивальну, виховну), об'єм і зміст матеріалу, який потрібно опрацювати, знайомиться з місцем її проведення. У процесі знайомства з місцевістю слід визначити маршрут, місця зупинок, об'єкти для спостережень та практичної роботи. Слід звернути увагу і на те, з якого місця і на якій відстані краще розглядати визначений об'єкт.

Проведенню екскурсії передуює вступна бесіда, у ході якої повідомляється тема екскурсії, її мета, коротко з'ясовується, що учням відомо з даної теми.

У ході уроку йде показ екскурсійних об'єктів, розповідь, пояснення вчителя, ведення коротких записів (по можливості) у ході розповіді і спостережень, самостійна роботи учнів (фенологічні й метеорологічні спостереження, збирання матеріалу, проведення екологічних ігор). Без шкоди для природи можна зібрати опале листя, шишки хвойних рослин, частину опалих плодів, шматочки кори мертвого дерева, викопати бур'яни для наступного уроку і для гербаризації, зібрати пошкоджені комахами-шкідниками частини рослин.

Колективне обговорення результатів роботи учнів, узагальнення результатів спостереження, перевірка правильності виконання роботи.

Підсумки екскурсій можна оформити у вигляді творчих звітів, альбомів, зошитів спостережень та досліджень, колекцій, малюнків, творів, оповідань тощо.

ПАМ'ЯТКА ВЧИТЕЛЯ

Гурток - дієва форма вивчення і використання краєзнавчого матеріалу у позакласній роботі

Однією з дієвих форм вивчення і використання краєзнавчого матеріалу в освітньому процесі є гурток. Саме гурток як форма позакласної роботи – це найоптимальніший майданчик для розвитку внутрішніх сил дитини, джерело її особистісного самовираження і самовдосконалення.

У процесі активного пізнання історії рідного краю, витоків національної культури, знання свого родоводу, історичних та культурних надбань предків у юних туристів-краєзнавців виховується почуття чутливості, доброти, дбайливого ставлення та поваги до історії краю.

Різноманітна за формою позакласна робота дає учням можливість проявити свою ініціативність, лідерські якості, розширити кругозір, поглибити знання з краєзнавчого матеріалу.

Участь учнів у такій роботі забезпечує виховання соціокультурної компетентності особистості, яка усвідомлює свою приналежність до певного регіону, етносу, нації, здатної виявити, засвоїти, зберегти і передати знання попередніх поколінь.

Гурток – це об'єднання учнів одного або різного віку, зацікавлених у додатковому отриманні знань з краєзнавства. Гурток є найбільш гнучкою формою роботи, яка стає осередком, відправною точкою цілої низки позакласних заходів.

Членами гуртка стають школярі, які цікавляться предметом. Для забезпечення наступності в роботі гуртка, цілеспрямованого розширення і поглиблення знань учнів, для розвитку у них практичних умінь і навичок слід добиватися стабільності складу гуртка.

Висока оцінка гурткової роботи не випадкова. Саме гурток дозволяє

поєднувати і використовувати різноманітні форми позакласної роботи. Шкільний гурток базується на знаннях, отриманих на уроках. Він дає можливість організувати систематичні заняття за певною програмою і з постійним складом. Робота в гуртку перетворює учнів на активних помічників вчителя, як в проведенні позакласних заходів, так і уроків.

Робота гуртків здійснюється в двох напрямках:

1) теоретичному (стаціонарні форми): бесіди, лекції, доповіді, конференції, вікторини, самостійна робота, уявні подорожі по країні, краєзнавчі олімпіади, шкільні краєзнавчі естафети, конкурси, виставки, вікторини, оформлення стінгазет, листування і обмін краєзнавчою літературою, видання результатів роботи та інші заходи, що проводяться на місці, в умовах школи, населеного пункту;

2) практичному (туристичні форми): екскурсії, походи, прогулянки, одноденні і багатоденні походи, подорожі на різних видах транспорту, експедиції.

В основу шкільного краєзнавства покладені наступні принципи:

– *духовно-культурної спрямованості*, який передбачає діяльність краєзнавців відповідно до завдань відродження духовності і національної свідомості, формування високої громадськості;

– *науковості*, який передбачає глибоке вивчення науково-методичної літератури, широких зв'язків із спеціалістами, консультування тощо;

– *комплексності і систематичності*, який передбачає організацію краєзнавчого виховання вивчення одночасно по різних напрямкам і впродовж певних проміжків часу;

– *плановості і наступності*, який передбачає розгортання краєзнавчо-туристської роботи на основі продуманої програми досліджень, складеної на певні відрізки часу. Наступність у краєзнавчій роботі досягаються встановленням зв'язку між різновіковими групами або об'єднаннями школярів і дорослих;

– *зв'язку краєзнавчо-народознавчої роботи з навчально-виховними*

завданнями школи, який полягає у реалізації краєзнавчо-народознавчого принципу у навчанні і вихованні школярів;

– *оптимального поєднання краєзнавчо-туристичної роботи із суспільно-корисною діяльністю*, яке досягається на основі тісних контактів туристсько-краєзнавчих об'єднань з місцевими організаціями, науковими установами та іншими організаціями;

– *поєднання дитячого самоуправління з педагогічним керівним краєзнавчо-народознавчою роботою*. Самодіяльність учасників краєзнавчої роботи полягає у самостійному рішенні учнями під керівництвом педагогів всіх організаційних питань проведення пошукової роботи і оформлення матеріальних результатів досліджень;

– *популяризації краєзнавчо-народознавчої діяльності*, яка полягає у тому, що результати краєзнавчо-народознавчої роботи обов'язково повинні бути відповідним чином оформлені та представлені для широкої громадськості. Залучення учнів початкових класів до краєзнавчо-пошукової роботи вносить у систему навчальної і виховної роботи доступність, конкретність, емоційне забарвлення, з'являються елементи допитливості, пошуку і забезпечує одержання учнями за допомогою учителя і різноманітних джерел відповідей на запитання, що виникають у процесі навчання і хвилюють школярів.